

8-8-8

54201

~~84296/IV~~

36000/4

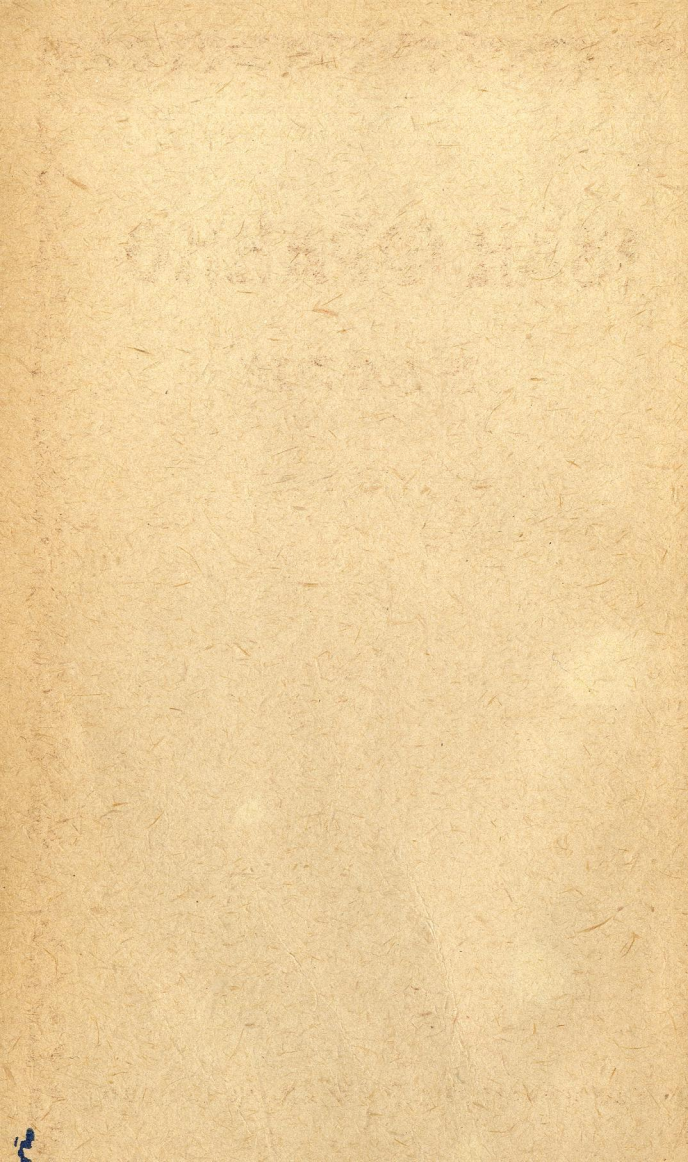

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

IV

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ” ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

Т. IV.

ДО ДРУКУ ВІГОТУВАВ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА.

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1925

96 23354/4

ор-8360.

ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

~~84296~~ /IV

Кн. 4.

10249

10249

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1925

89179-32

2/1

Харків. Урядова друк.
імени тов. Фрунзе.
Укрголовліт Ч. 14550.
Зам. Ч. 1440 Пр. 3000.

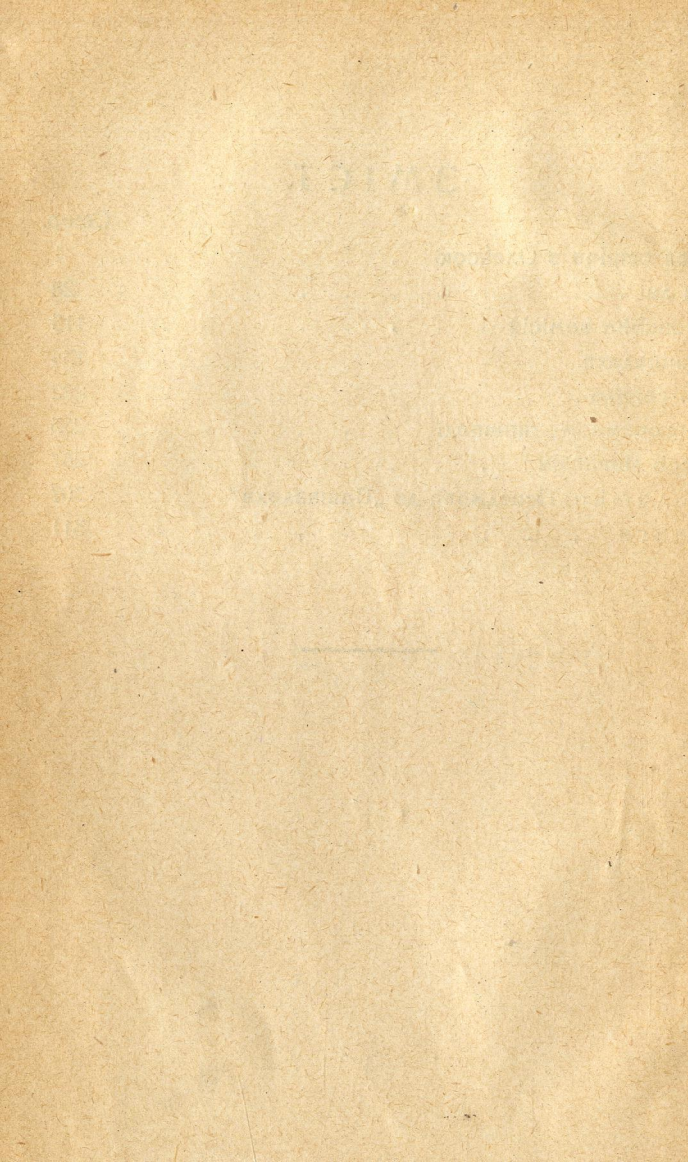
Ф 8-1
I⁹²⁵ 695
IV

ОПОВІДАННЯ

lin 84359 8viii 45

З М І С Т.

	Стор.
Моя стріча з Олексою	1
На дні	28
Хлопська комісія	115
Панталаха	134
До світла	222
В тюремному шпиталі	253
Івась Новітній	267
Додатки: Передмова до „Панталахи“	307
Уваги	311

МОЯ СТРИЧА З ОЛЕКСОЮ.

(Оповідання Мирона Спорожа).

Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з поміж «чесних», — одним словом проскрібований¹). Проскрібований, це сама відповідна назва. Це не значить, що, при-міром, моя совість стає супроти мене, або щось подібного, — ні, це значить тільки те, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними», — це на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, — т. є. по просту з поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во врем'я оно» оббігало увесь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан», з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли най-

¹) Проскрібований — дослівне значіння: виписаний. В Римі за Сулли (1 стол. перед Христом) виписувано назви громадян, яких за кару маєток був забраний, вони самі вигнані або вбиті чи виняті з під охорони закону.

страшніший гвалт,—я і мої товариші сиділи спокійно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмім, при-міром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворо-тах та революціях і не снилося—то що з того? Чи вже те одне, що я сидів у тюрмі, не виспарчає, щоби на віки за-п'ятнати мене в очах «чесних» людей?

Ба, але всевідущий і всемогутий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати дома «мирних горожан» не гірше нафти. Одним сло-вом,—я оказався кругом винним на суді,—значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справед-ливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, бо на-віть,—хто знає,—може й легше мені стало, коли вийшовши з тюрми, я почувся свободним, як птах у воздуху (як той ні-мець каже *vogelfrei*)! Я чув тоді щось по-дібного, як ученик, що по скінченню шкільного курсу виходить зі школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в го-лові блискуча, заманлива надія на приєм-ности вакацій. І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоц-тво, правда, трошки не так написане як звичайно,—але все таки звільняюче

мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов на двір, на свіжий воздух. У моїй голові кишіли нові мислі, нові вражіння, а з посеред них чим раз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пуга,
Що в'язали нас з давнім життєм!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що це правда, що пуга порвалися, що давнє життє пропало,—а на першу хвилю, на першій свободний віддих це вистапчувало¹⁾.

Правда,—чуттє, хоч і як сильне та гаряче, не довго палає,—вік ним не проживеш. Після першого, п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, і я поглянув на світ холоднішим оком. Життє проскрібованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще не давно запевнювали йому свою приязнь—такє життє всякому швидко надоїсть.

Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітившись з тобою,—сплюнеш та проворкочеш: «Мізерак»! Нехай собі к чорту!»—побачиш другого, третього,—те самє! Вкінці самому стане прикро, нудно, розпука огорне. «Що це,—подумаєш собі,—чи це я справді вже такий гидкий та страшний, чи тим людям усім у головах попереверталосє?—Та ні,—відповідаєш собі самому,—ні одне, ні друге,—а тільки те, що вони «чесні і по-

¹⁾ Вистапчати—вистарчати.

рядні», а ти... ну годі! На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або посипавши голову попелом та роздерши їй ті послідні «риз», що на тобі, плакати, жалувати спраченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним» та йти «на распутія і стогни града» — просити всякого «порядного» прощення за спрашну, хоч і не сповнену провину, або раз на всігди плюнути на цілу «шпуку», взяти на себе «хрест свій», — це значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрібованих та випручених, і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, — і вірте мені, не то щоб я спратив що-небудь на тім, — а пропивно, те я зискав, що тепер можу веселим, крипичним оком поглянути на все минуше, що «чесним і порядним людям» зовсім не так легко приходитьсь.

Жиючи між проклятими та випрученими з «порядного» світа людьми, зовсім природньо чоловік нагадує собі всіх подібних «проклятих», яких тільки спірчав коли небудь. Споминки такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусіли найти швидше, як на всякого другого, бо таких «проклятих» я не то, щоби знав, — ні, вони були мої свояки!

Весь мій рід, усі Спорожі, від першого до посліднього, були імено такі. В цілім селі ні один «порядний» газда¹⁾ не сказав назви «Спорожі», щоб не додати:

¹⁾ Газда — хазяїн.

«от розбійники, викришило-би їх до лаби¹⁾. Та на тім діло не кінчилося. Спорожі були посміховищем і поштурхачами всеї громади,—а імено громадського начальства. Лучиться в полі шкода—худоба овес спасе, або там витолочить, а шкідника не зловлять,—ого, на Спорожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок²⁾, а злісний³⁾ не може дослідити, хто, ну просто йде на спорожівщину і хоч нікого не знайде, то все таки вилле свою злість у цілім попоці проклять та всіляких поганих слів на «пих злодіїв, розбійників Спорожів». Їх бесіди й оправдання старшина рідко слухала,—«весь світ знає, що ви брехуни та мейли⁴⁾, бога бисте продали⁵⁾»! Де яка кара, де яка здекуція⁶⁾, шіпраф або шарварок⁷⁾,—на Спорожів перших усе сиплеться як з діравого міха. Одним словом,—такі-ж проскрібовані в громаді, як і я!

Чи треба їй казати, що при таких обставинах життя Спорожів не було щасливе? Їх було три брати (мені приходилися сприйнятими братами). По смерті батька, а мого небіжчика стрика, вони поділили поміж себе його невеличкий ґрунт, поженилися, повислужувавши в війську і почали «пхати біду наперед себе». З малу ще не було між ними згоди,

1) Лаба—нога.

2) Варунок—позначені дерева.

3) Злісний—лісничий.

4) Мейли—пустомели.

5) Бисте-продали—продали-би-сьте.

6) Здекуція — екзекуція, продаж з торгів „за подушне“.

7) Шарварок—громадська робота, яку розкладають між селян.

ні брешу, були хвилі, в котрих не було згідливіших та сердешніших людей,—але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кривавили, мов зовсім без пам'яті. Тому то й поженилися вони кожний осібно,—хоч хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що розірвавши й так невелику батвківщину на три пайки вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-так, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх «порядних»,—це значить багатших газдів їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашій селі всі три брати відзначувалися поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, «дуже були запальчиві до бійки,—що твоя єдна іскра!». Леда прикре слово, леда брехня,—вони вже мов огонь. Особливо в коршмі рідко коли обійшлося без бійки, скоро лише Спорожі були. Посваряться два газди, вони сейчас уймуться за слабшим, за біднішим. Не було такого багача, котрий-би від них не діставав пам'ятки. Але швиденько позабирали Спорожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустіла, поле оброблював за той час мій батько і люди поволі-поволі зовсім забули про Спорожів. Аж ось вони повертали. Найстарший Олекса вернув найборше ¹⁾ (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав свататися.

Мій батько порятував його на перший почин, ну і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук

¹⁾ Найборше—найскоріше.

був собі зовсім небагатий газда,—а Олекса не мав грошей, щоби допомогтися. Перший рік він ще оброблював ціле вітцівське поле, так, значить, було яко-так. Але коли на другий рік поприходили брати з війська,—почалася незгола, далі сварка, а далі й бійка за батківщину. По цілім селі люди говорили страшні вісти: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами—нікого до середини не пускають,—тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хотять допи битися, доки не лишисться тільки один, а той хай буде все, і т. д. З усіх тих казок то тільки було певне, що Сторожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батківщиною,—при чім, розуміється, прийшло до бійки. Однак поділити все-таки поділили й опісля ніхто не чув, щоби за поділ батківщини маркували один на одного.

Але в громаді разом з слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. «О, вже ся ¹⁾ розбійники посходили.—знов будуть людям голови розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій непечи ²⁾»—так балакала найбільша часть сільських багатів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя слова їх, імено що-до розвалювання людських голов, доразу збулися. Сторожі незадовго почали по давньому верховодити в коршмі. Тільки-ж військо

¹⁾ Ся—в галицьк. народ. мові стоїть дуже часто перед дієсловом.

²⁾ Не тіч—пропасть.

полишило на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубаячи, а на багачів дивилися ще кривішим оком, як уперед бувало. Тоді ще принаймі хоч що-то побоювалися старшини,—а тепер де-де-де! На старшину імено були в них найгостріші зуби,—старшині вони ніколи й на одне слово не змовчали. «Кровопийці, злодії, живодерники.—розкричався було раз Олекса до віта¹⁾ і преліпоментів²⁾.—Розжилисѳпеса на громадськѳм добрі, то тепер брикаєте! Ах, ви свинопаси мерзені, я-би вас усіх»... Тільки-ж присяжні не дали розлюченому докінчити і захопивши його потягли до громадського шпѳхѳра, що звичайно стояв порожній і служив замісѳ арешту.

Але така нападка на словах,—то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та шпурляв межѳ очі. Нашого давнього віта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його вітѳвства з громадської каси зчезло 500 зол. Віт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосѳбности за молодицями побѳгати; Олексова фляшка відняла йому до того охоту. зробивши його лице подібним до свіжо з'ораного поля. Розумієтѳся, Олекса відсидѳ за поту шпѳку в «семінарії» цілих 6 місяців, але й вітові «досолив не-аби-як».

1) Віт—війт, сѳльський староста.

2) Преліпомент—плєніпомент, уповноважений.

Але не тільки сільська старшина,— навіть «пани», місські урядники не мали ласки в Олексі. Він спавав проти них на гостро, а коли не помагали слова,— то в нього й «рукового» було не купити.

Особливо возвні, авскультанти¹⁾ та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають ролю великих панів, малися на осторожності переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися стрічі зі Сторожами. І справедливо,— бо Сторожі кільки таких підпанків порядно таки були провчили на велику радість усім бідним, що мусіли зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт віта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на «розбійників». Ба, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, спявся²⁾ був, та й то кріпко, з Олексю. Це було ще 1872 р. в літі підчас холери. Староста з повітовим доктором приїхав, щоби оглянути, скільки є хорих. Розуміється, що староста стояв на серед улиці та тільки викрикав на «хамів», а пан доктор зі страхом і трепетом, кленучи на чім світ стоїть, ходив по-під хапи... До середини хати він і не зазірав, а послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблють те а те і втікав швидко на вулицю.

— А що?—питав його староста.

— Ет, нема надії!—була спала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно

1) Авскультант—податковий урядовець.

2) Спявся—гостро пересварився.

долучував:—Хай їх там усіх ясні громи!—
або:—Проклята мужичня! Сама собі винна,
вмирає, а горілку п'є!

Правда, пан доктор не говорив нічого
о тім, що ні одного хорого й на очі не
бачив, що волів-би й зовсім не оглядати
далі, а їхати просто до сусіднього села,
де у пана була для них наготовлена сипа
вечеря і вигідний нічліг. Староста був
«совісний» і ні за що не покинув-би свій
«обов'язок».

Але його і пана доктора чекала ще
дуже немила передирка¹⁾ на Спорожів-
щині. Баби, котрі плачучи просили доктора
зайти до хати і поглянути на хорого,
а котрим доктор на то відповідав тільки
лайкою та прокляттями, ішли та заво-
дили за старостовою бричкою горі селом,
хоч і не сміли приступити ближче. До
них приставало чим раз то більше людей—
чоловіків, відказуючих²⁾ та грозячих, дітей
і жінок. Так зайшли аж на Спорожівщину.
Олекса, роблячи щось коло хати, побачив
на вигоні доктора, котрого дарма про-
сили баби вступити на хвилю до того
і того хорого. Він видів, як доктор кри-
чав на них і кленучи вернувся на вулицю.
Баби підняли плач. Олекса вийшов до них
і почав розпитувати, що це таке?

— Та ци видите, оп говорила плачучи
одна жінка,—лупбір³⁾ мерзений приїхав
ніби обзираати хорих. Я прошу, щоби
пішов подивитися на мого чоловіка, а він

¹⁾ Передирка—сварка.

²⁾ Відказувати—нарікати.

³⁾ Лупбір—різун, погірдлива назва лікаря.

як ся застріпоче, як зачне гантелиити¹⁾ та клясти, господи! «Марш, бабо» та й «Марш, бабо!» Та чого-ж пан приїхали? — питаю його. А він і слухати не хоче, побіг на долину!

В Олексі кров підступила до голови на таке оповідання.

— Що, та він, гавган²⁾ один, гроші бере, а на хорого й подивитися не хоче! Погоди-но ти! Піду я до тебе.

І Олекса, як стояв, так таки зараз пішов долі вигоном. За ним, заводячи та відказуючи пішли жінки. Вони надійшли саме, як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто, — закричав здалека Олекса, — а то по якому шут порядок іде?

Староста обернувся і велів зупинити бричку.

— Ну, що там такого?

— Ба, як-же то, по якому? — говорив Олекса підійшовши ближче. — Пан дохтор сюди приїхали хорих везітирувати³⁾, а вни⁴⁾ ні до одної хапи не заглянуть, лиш кленуть та людей ганьблять.

— Брешеш, драбуго⁵⁾ — крикнув що моци⁶⁾ маленький, заляканий доктор.

— Пан сам бреше! — відрізав Олекса, у котрого з люпости жили на чолі кров'ю набігли.

— Що, що, що, що? — задріботав староста, зіскакуючи з брички.

1) Гантелиити — сварити, вимахуючи руками.

2) Гавган — босяк.

3) Везітирувати — з нім. оглядати.

4) Вни — вони.

5) Драб — босяк.

6) Що моци — що сили.

— А то, що кажу! То як-же то, пан доктор гроші бере, а люди мрупь без ніякої помочи!

— А ти, драбе, а ти гавгане,—обурився староста, вражений в найдопкливіший бік у сповнюванню обов'язків і побирання заплаги,—так як ти смієш у живі очі брехати? Та як ти смієш?

Лютість здавлювала горло старості, піна порскала йому з рота при кожному слові.

— Пане—відповів Олекса,—не жартуйте з людьми, ми тут не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий, ніхто не знає доки що¹⁾: нині живу, завтра мене нема!

— Що, ти будеш грозити? Гей, присяжний, вийте, беріть того розбійника, беріть його, він мене забити хоче!—пищав староста.

Олекса гірш усього не любив подібних «панських» жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту і доктора цілим потоком не зовсім салонових слів. Староста кричав, а далі видячи, що й баби зачали впорувати Олексі, замовк, сів на бричку і сплюнувши велів погоняти на друге село.

— А хай вас тут усіх холера витне!—кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на!—кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи цю не зовсім естетичну, а

¹⁾ Доки що—ще дотепер.

ще менше папріярхальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив який небудь дописк, треба було десь спати гостро, посваритися, упімнутися,—то люди пхали Олексу туди. «Ти, ді, йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну а нам знаєш, різно буває!» Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кожному кроці чимраз то більше ворогів,—ішов і пускався осою в очі кривдипелеві.

В такі часи наші багаті забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жарпували з ним, раді, що можуть сховатися за нього.

Але скоро тільки дописку нема, ого, вже мій Олекса знов і гидкий, і розбійник і злодій і хто знає що ще. А бідні люди, хоть і нераз прем¹⁾бачуть, як воно діло, та що вони живуть на ласці багатів, мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того то Олексу Спорожа я нагадав собі тепер, коли-м серед «свічної» та «чесної» громади побачився в такім самім положінню, як він посеред наших «порядних та чесних господарів». А що,—погадав я собі—поїхати-б оце та навідати його. Це буде цікава спірча двох проскрібованих і то за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?

Думка ця не довго й мучила мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

¹⁾ Прем—ясно.

Розуміється, першим поступом я пішов до своєї хати, т. є. до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді 19 і 15 літні хлопці і вітчим з мачухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до «найпорядніших» і найчесніших господарів. Він прийняв мене дуже щиро і радісно, навіть, бачились, аж надто радісно,—розпитував про біжучі новості, про війну, про Берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним тактом обминав питання про мої «проступки» і про мою «кару». Правда, балакаючи про всячину, ми прийшли вкінці й на поту дразливу річ,—але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, а сказав кілька загальних, незначущих слів,—він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питав про Олексу і сказав, що хотів-би його побачити.

— Е, що ти, такого опришка!—пробовтнув згiрдним тоном вітчим, але сейчас таки поправився, лице його якось насилу прийняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав:—Та що, як хочеш конче, то мож, чому ні, підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знав аж надто добре вітчимову вдачу і з тої бесіди я побачив, що мусіло щось не аби вирости між ним а Олексою за ті два роки. Я почав злегка допитувати, що таке сталося, заходив з різних боків, але окрім звичайних сварок та ворогувань нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним, облесливим тоном, що «тепер-ді тато

в такій ласці з Олексом, що ся все село дивує.

Це мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрашнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечером Олекса довідавшись, що Мирон зо Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спати до сподоли, коли побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним, пвердим поступом. Його низька трошки підсадкувата статуя, довгі жовнярські вуса, великі, сірі очі і те напів добродушне, напів їдко насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене д'мені, все те живо прикликало в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого жвавого урлопника ¹⁾, котрий мене малого носив на руках по-над річку, де тато небіжчик із другим Спорожем ловив риби.

— А прецінь раз, прецінь!—говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

Ми привіталися.

—Що-ж ти, брате, на нас загнівався, дуже щось довго межи панамі бувши!—сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

—Та,—відповів я,—що-ж робити, брате, коли мене пани так полюбили, що їй на світ дихнути не пускають!

— Ага, видно!—сказав Олекса.

— Якось то ми, Спорожі, не маємо в них ласки,—замітив я.

¹⁾ Урлопник—салдат, що приїхав на побивку.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя заміпка доткнула його, видно, в болюче місце.

— Що-ж ти, йдеш уже спати,—закинув він.

— Та от вибрався, але де його спати, не хочеться.

— Ну, то може підеш зо мною подивитися по Спорожівщині. А то й так хто знає, чи швидко тебе другий раз увидимо.

Я пішов, не відказуючись.

Стежка вела долі городом, через річку та пасівники, а туди півперек по за село на Спорожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну що-ж, Олексо,—перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пасівник,—розкажіть мені, що тут діється, як вам проживалося за поті роки.

— А що нам, от як нам,—відповів неохітно Олекса.—Все по старому. От ти-би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате,—сказав він жалібно,—не того ми від тебе надіялися! Ми гадали: от чень хоч один із Спорожів, та діб'ється до чогось, буде й нам поміч, а воно ще от що, така ганьба!

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Ці слова, так з гори, від разу висказані, вдарили мене, мов молотом у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то, ганьба?—ледве прорік я дроб-
жачим голосом.

— Ба, а що-ж, честь? — підхопив
Олекса,—сидіти в арешті меж злодіями,
та й за що?

— Ну за що, за що?—спитав я.

— А пан-біг тебе знає, за що. Ци ¹⁾ ти
вбив кого, ци ограбував, ци що, хто тобі
свідком? От про нас, то вже бодаи усі
говорять, що розбійники там, ну чорт їх
знає, але бо про тебе ми того не чули! Аж
нараз бух! А щось уже мусіло бути, адже
тебе за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, спрашно стало
мені на таку бесіду! Глибока, пекуча
біль відозвалася в серці, здавила груди.
Так, значить, я вже до того дійшов, що
и рідня відвертається від мене,—ба ні,—
що навіть Олекса, той нещасливий, віч-
но погорджений і переслідуваний, коприй,
хто знає, колись надіявся від мене під-
пори та порятунку, тепер відпучує
мене! А що-ж то мусить гадати о мені
віпчим? Мені тепер аж до разу проясни-
лася його холодно-солодка бесіда. Мені
стало страх погано. Весь світ видався
мені чужим, холодним, неприслупним. Я
чувся відорваним від усього, чув що всяка
здорова звязь з життям у мене перер-
вана, чув, що будь воно так довше, мені
придешься вдурити, зробити собі
смерть. Я рішився розказати Олексі все,
роз'яснити йому свою провину.

— Ну, що-ж ти, мовчиш, не скажеш, що
пам з тобою було?—спитав Олекса вже

¹⁾ Ци—чи.

прохи ласкавіше, видячи, що мене гли-
боко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу,
що й ти повірив тим брехням, які про
мене рознесли. Зачну правдатися, то
скажеш, що брешу.

— Те-те-те!—відказав Олекса.—Пові-
рив брехням! Хто його знає; що люди
говорять, те я тобі кажу, а відки я мо-
жу знати, чи то брехня, чи ні? Скажи ти
всю правду, то погди буду знав. То до-
бре, що ми й спільки дізналися. А то оп-
рознесли були чутку, що ти вже спра-
тився, а другі кажуть: ні, його до Бер-
на¹⁾ повезли на ціле життя! Ех, що ми тут
вже й наговорилися й наплакали! Боже
моцний. А твої браття!..

— Та як-же-ж, — спитав я — як тобі
розповідали, що за що ніби я сиджу. Му-
сіли прецінь казати, за що.

— Або я знаю. Говорили всіляко, але я
не міг добре розмірковувати, аж ось мені
твій віпчим говорить: «А знаєш, каже,
за що нашого Мирона заперли?

— Ну, кажу, за що?—Е,—повідась—він
там десь замішався між якихось, бунт
якийсь хотять робити, бога касують! Ну,
—каже, видиш,—ци не вдурів чоловік? Ч
як то то почув, то сам єм не знав,
що казати.

— То так віпчим казав? А не повідав, за-
що той бунт має бути? Може за Польщу?

— Ні, того не казав.

— Погдіть²⁾ но ви, Олексю, ви прецінь
і в війську бували і всякі речі виділи.

¹⁾ Берн—коло Відня, там була велика п'юрма.

²⁾ Погдіть—підждіть.

Скажіть ви мені, як кому докажуть бунт і забійство і такі другі речі, то як ви гадаєте, як будуть карати? Засудять вони його на місяць або два, чи запотарикають де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то й твому вітчимові казав! Ні, кажу, то не може бути. Як-би так, то вони-би його не на місяць засудили, а де з на 10 літ! А він усе своєї, — «ей, що ти, каже, знаєш».

Ми знов йшли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Дід, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверха чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рехкіт жаб нісся з річки широко по росистій праві. Пергачі звивалися в воздуху, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи нераз у нечутнім лепу поверхністі зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне, — сказав він нарешті, — ану скажи по правді, чи мере¹⁾ ви там хочете бога скасувати, уряд, усю?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, чи мере хочемо, чи ні? — спитав я.

¹⁾ Мере — може.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але бо то от у нашім місті, то є один урядник¹⁾, я з ним нераз видаюся, то він мені раз при пиві говорить: що ти, каже, Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажуть, і вірите і даєте, то що, а пани та попи сміютьсся з того! Вони нічому не вірять, а кажуть, що то лише така мана на простих людей, щоби їх слухали. Чи правда томо?

— Може й так, а може й ні,—відповів я,—тільки-ж ти мені скажи, чи судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він от ходить по місті, як звір, і волос йому з голови не злетить.

— Ну, видиш, то він-же тобі говорив проти бога, а його не судили, а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значить, то за щось іншого.

— Та воно якось так виходить,—відповів Олекса.

— Отже-ж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми, нас було кілька люда, зробили межи собою таємну кумпанію, щоби ширити між людьми соціалізм.

— Ага, ага,—перебив мене Олекса,—щось то й туп наш ксьондз говорили про той соціалізм. Скажи-но ти мені, що то таке?

— Соціалізм,—відповів я,—то така наука, щоби, от для прикладу, що мають люди обробляти поле по кусничкові, кожний окремо для себе, то щоби обробляти

¹⁾ Урядник—урядовець.

разом, то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, що вродиться, також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділить кожному після того, як робив: робив більше, більше дістає, робив менше, то й менше дістає.

Олекса слухав здивований.

— Ба, та що то то, — каже, — то є така наука?

— А так, наука.

— І то та наука заказана ¹⁾?

— Ні, не заказана.

— Ба, то за що-ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що казали нам, що ми ніби зробили між собою паємну кумпанію, а то не вірно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Та, — кажу я, — нам того на докладь не довели, а тільки виміркували з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи-ж мені, — зачав Олекса по короткій мовчанці. — Тут про вас говорили, що ви уряд касуєте, — а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кожному належить?

— А так, — відповів я, — то видно поті брехали, що про нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кожний працював на користь усеї громади, а тоді вся громада буде могла кожному забезпечити таке життя й таку вигоду,

¹⁾ Заказати — заборонити.

якої тепер не має й найбагатший газда.

— Ба, а то як?—спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, то зроблять далеко більше, ніж кожний собі окремо. Ба, чоловік, працюючи порядно, все зробить більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоч ніхто не буде й голоду терпіти, а як прийдесться продавати, то на гурт і там, де найліпше платять. І тут буде зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблять усяку роботу і ліпше і швидше ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести нераз і одну таку машину, а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, виспарчить дві неділі, то значить, що як тепер усі люди роблять раз-у-раз по цілому дневі, тоді будуть могли робити по пів дня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кожний газда про себе займається одною роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть в одно велике господарство, а при машинах не буде потрібно стільки людей до поля, що тепер, то одна частина буде мусіла взятися до всілякого ремісла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоби повисушувати

багна, помурувати гостинці ¹⁾), повикорчовувати хаші, плекати пчоли та худобу. Діти, що тепер літом пасуть худобу, будуть могли ходити до школи, бо на них уже не будуть кожную дрібку старатися родичі, а громада. Громада-ж для свого добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде допомогти всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних ні багатих, а були всі рівні люди робучі, котрі за свою працю жили-б добре і в достатку і не терпіли-б такої нужди як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку ²⁾ видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що спарався поняти і розмірковувати собі все, що чув.

Тимчасом дійшли ми до Олексової хати. Обгороджена старим, на пів розваленим плотом і захищена кількома на пів підсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці старою, попродираною стріхою, та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Осб і мої паляци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом. — Ходи, брате, посидь трохи, побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жінка Олена, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала віпати мене.

¹⁾ Гостинець—шосейний шлях.

²⁾ Змрок—сумерк.

— Ну, боже милий, не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чупку: «Ого, нема Спорожа Мирона!» Що я ся тогди наплакала!...

Олена й тепер зачала обтирапи очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв з боку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайне бідна, посудина вся нужденна, діпи марні і слабовиті (вони вже від тижня жили майже черешнями, бо хліба не спало, а бульби¹⁾ нової, єдиної підпори в передно-винок ще не було!).

— Видиш, то мій двір! — відозвався Олекса. — Ну, але сідай-же собі!

Я сів. Олекса присунув собі столець і сів насупроти мене. Він почав було заходитися гостити мене, але я відмовився. Олена зачала розповідати де-що про своє життя і про те, як вітчим збиш-кується над моїми братами. В мене духу не спає повторювати ті страшні факти, — вони записані в мене глибоко в серці, — а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоч і мішався нераз у жінчину бесіду, — видно було думав про що инше. Коли Олена скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна-ж у вас пота наука, що ти мені казав. Мені видитьсь, що в ній багато правди.

— Яка то наука? — запитала Олена.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скри-

¹⁾ Бульба — картопля.

кала час від часу: «Ну, ци видиш! Нераз чоловік сам собі таке дещо гадає, а воно от і в школах того вчать». Олекса, розповідаючи їй, сам розгорячився, — його сірі очі почали блищати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А боже, боже, чому то чоловік темний, чому то не видить нічого, що ся в світі діє! Ну дивися, жінко, як-би всі люди до того дійшли, то що-би їм було за тяжко зробити так? І заборонити-би їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате, коли то та наука не заборонена, то за то-ж на вас таке кричать?

— Є це різні тому причини, — відповів я. — Кричать найбільше погані люди, дармоїди, деруни, бо видять, що як-би до того лійшло, то-би їм нараз усю урвалося. А друге кричать дурні, котрі не знають, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів, ну і кричать. А ми, як сам видиш, не то що різати ані навіть виганяти нікого не гадаємо, — але й овшій, чим більше люда, тим ліпше! Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде. Розуміється, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на чотирі вітри.

— Так, так, так ся належить! — аж скрикнув Олекса. — Ци раз я те саме говорив от нашим панам: дармо людську кров п'єте! За що вас бог на світі держить? Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоч-би мали так на тебе всі кричати, як ось тут на мене в селі!

Я всміхнувся,

— А хіба-ж уже, богу дякувати, не кракають? Не бійтеся, є вже й тепер такі, що як-би могли, то-би мене простою дорогою виправили на шибеницю! А попуститися того, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як-же-ж ти гадаєш, що буде далі з тобою?

— А що буде? Гадаю де-яким способом заробити спілки, щоби можна купити грунт, поді піду та буду господарити: може на що людям пригоджуся.

Олекса і Олена видимо не надіялися того. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, тільки роки вчившись, а всьо надармо?...

— А то чому надармо? Чи ви гадаєте, що той лиш учитьсся не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні брате, тепер найвища, найкраща наука: вміти чесно жити нажиток бідним, а не на їх нужду. Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тільки літа, то це я так як-би довг запрягав у всіх людей, що мене вдержували, давали мені книжки, одіж, справу, бо на все те я прецінь не заробив. Отже той довг треба як мож найсовісніше сплатити!

Підчас моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалося кров'ю,—він встав зо спільця і коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Олено! Слухай, що він говорить! Розумієш усю? Ох брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Спорожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держить на тій дорозі, колись раз на ню став.

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Олена, впираючи слъози рукавом, пакож зблизилася до мене, малі Спорожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих ліпах перший раз закрупилися чисті слъози зворушення. Весь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов це кожне з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене!

Але що-ж, добродії, такі хвилі лучаються тільки «проскрібованим», так як той тільки чує в десятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрібованого» часами сумне і важке,—але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в запроєнім удушливім воздуху недумства!

Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пуга», варто стати „проскрібованим“.

НА ДНІ.

I.

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в «стражниці» дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить поряднім уборі.

— А цей відки?—спитав капрал і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напитку очима.

— Староство прислало, має йти «на цюпас»¹⁾,—відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м,—замичав капрал і встроїв очі в споячий перед ним таріль з останками м'яса та салати, а відтак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною «гальбою»²⁾ пива, що ждала своєї черги.

Поліціян тимчасом видобував з-за пазухи письмо і подав капралеві. Це був

1) На цюпас—етапом.

2) Гальба—півлітри.

засуд староства. Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезувати ¹⁾ назву приведенного цюпасника, але не можучи мабуть швидко впоратися з тою роботою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого-ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, стояв, та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан тут приїхав?—спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів.

— Менша о те.

Капрал випріщив на нього очі, далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене про те випитувати.

Капрал почервонів зо злості, але прикусив зуби.

— Ось, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ,—відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіальний город, залиший зеленню всякої деревини. По кру-

1) Слебезувати—буква за буквою розбирати.

чених стежках города ходили в празничнім спрою люди всяких спанів, а всі веселі, свободні... Відтам чути було й диячий дзвінкий сміх і жіночі срібні голоси і якась любе шептання зпосеред потопа листя, зпосеред шуму та шелесту живої, буйної роспинності. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім, молодім лиці Андрія, якась прівожна думка защемила в його серці, його вуста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім сонішнім промінню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі, а такі молоді,—говорив капрал, гнучи в собі злість, і спорожнив пів гальби пива.—То недобре, як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі! Ну, але може тепер ваша ласка загоспити до нашої «салі». Ми шуп для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде?—запитав.

— О, швидко,—відповів насмішливо капрал.

— То може-би я до того часу міг шуп перечекати?—сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капрал сказав те «швидко».

— Е, то все одно, чи шуп чи пам,—відповів капрал,—тільки що там безпечніше, та й пам ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві попрудитися.

— Але я-би просив мене тупт лишити, коли можна,—просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна,—солодив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал,—вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло столу,—та там тісно, вісім душ!.. Може би того пана тупт лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що?—гаркнув капрал,—вісімдуш? А мене то що обходить! По-при вісім і дев'ята влізеться. А врешті як хочеш, то най лишиться й тупт, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як-же я можу брати арештанта на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, то не тикай-же свого рила там, де тебе не просять,—відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, перебовелєвськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверху лилося ясне сонішне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі небуло нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена,—все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свободний, привітний вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти нікому певно й на думку не прийшло, щоб за ними могло крипитися щось погане, щось як раз противне цьому виглядові,

щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське життя. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, задуманий трохи, але не про свою теперішню долю, а про якісь далекі, краші, пробуті хвилі.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленбкопів невеличкою залізною колодкою, що телімбалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигікав ключ якимось смішним, веселим скрегогом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капрал, та беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав п'яною насмішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II.

Темера зразу спав у дверях немов остовпілий. Густий сумерк смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх до разу. Йому мигнула в голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного лбоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печері він наразі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капрала була, видно, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його настільки привикло до сумерку і напужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Це була цюпка не більша шости кроків вздовж та чотирьох вшир, з одним маленьким, закрапованим вікном. Тее вікно було прорубане високо вгорі, прохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старости гонти та лапи піддашка, що звисав над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті по над усякий опис, а долом покриті прохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знапи від якого ще часу болога та від харкотиння. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як знадвору,—вони були чорні від вогкості і перековані на-вхрест двома залізними грубими штабами а навіть мала квадратова дірка вирізана в них для продоху була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником вогким і брудним як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В купі під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала ні верети¹⁾ ніякої, ні звичайної арештанської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані

1) Верето—рядно.

двері не могли впускати стільки свіжого повітря, скільки було треба. А в куті близь дверей стояла звичайна арештанська посуда «катерина», пригнана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий смід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій некольній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А близь тої посудини стояла друга—великий, угорі широкий, нічим неприкритий скопець з водою—до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно напружував свої непривичні очі, поки розглядав усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах; поганий, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж слізи стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоч і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшися і пакаючи череп'янку-люльку дід около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом¹⁾ при правій нозі. Це був впрочім плечистий, кремізнний чоловік. Його дрантива сорочка була брудна, немов кілька місяців неправа. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним

¹⁾ Щудло—дерев'яна нога, колодка.

кафтаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішковаато дивилися на нового арештанта—панича.

При ногах діда, скулившись вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних місбких штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатаний¹⁾ на всі боки, так що всюди зпід шматт виднілося буро-бронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне,—видко було, що недавно він дістався до цього місця „смирада і печалі“. А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнатік репкі руки раз-у-раз мимоволі спискали залізні кавалети²⁾ ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-байдужим виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім пепеку³⁾ замість подушки молодий сілсьбкий хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоровлям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка не раз лучається в нашого сілсьбкого лю-

1) Пофалатаний—порваний.

2) Кавалет—з італіянськ. поруччя.

3) Пепек—коротка свитка зі стоячим ковніром.

ду, що живе в безпосередній дотиці з природою, мапір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; зпереду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очі світилися дитячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги мускулісті, рапаві та сильно розвинуті свідчили, що той хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя. Андрій дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відірвати очей від цього хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природнім розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі цієї „салі“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там під стіною коло самих дверей лежав старий Жид з безмірно сухим нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуні¹⁾, в чоботях пов'язаних

¹⁾ Гуня—суконна свитка.

мопузками, в облупленій баранковій кучмі¹⁾), в полотняних штанях без одної штанки; замість ременя був оперезаний личаним мопузом. Сидячи на підлозі він тихо хлипав, немов перед хвилиною іно-що перестав плакати.

З другого боку ліжка коло спини напротил дверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лиця, з білявим заростом, синіми очима і коротким, русим волоссям на голові. Його борода, видно, давно небачила гребеня ані ножиць і спреміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано спільки всіляких шматів, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, що дихала глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно не провітрюваній цюпі.

Андрій Темера пріводжно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Скільки горя пекучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тій темній поганій клітці!... Адже це все перед ним—люди, його брати, що так само як він уміють чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі,—адже й це також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, що вміють так само як і він, чути красу й погань життя! Як-же це так, що тут нараз видніється така страшенна пропаснь між людьми та людьми? Що це

¹⁾ Кучма—висока бараняча шапка.

таке? Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на її дно розбитий, заморочений.—Так, я справді на дні,—думалось йому,—на дні суспільності, а оце довкола мене що-ж, як не подення суспільності, що-ж, як не ті викляті парії, націховані спрашним, ганьблячим клеймом—бідности?...

III.

— А відки ви, пане?—перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами спалося, що вас тут загнали?

— А що спалося! Я скінчив у Львові школи, ну і їхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чується ні в чім злім, по й лиха не надіється. Не брав з собою ніяких паперів ані паса, нічого,—ну а тут нараз приїздимо, здибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати, відки й що,—повіділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюди до староства. Староство випитало, що й як, та й казало мене завести сюди, кажуть, що мене хоче шупасом ¹⁾ відставити аж там, де я родився. Та й таке моє!

¹⁾ Шупасом—етапом.

—Н-ну, то також!—сказав дід.—От, бачите, паночку, моє також подібне. Я, коли знаєте, з Волощі, туп село таке є, недалечко відси. Служив у воевкы¹⁾... відстрілили ногу в Ниталії²⁾, ну, а як був до воевка нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоч жебрай або хоч з голоду гинь, все одно. А туп, видите, чоловік ще чується в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десятих літ... от, заробляв, щоби живити... Але по правді кажучи, бувало й не доїсться, а все відложилося якусь там часточку за-про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося де-що, і одежини трохи придбалось... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан-біг недугу... звалило мене так за одним разом, як-би взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців в якійсь комірчині... щастя, що ще не з-за зими. Виходжу як раз зі снігом. Що-ж туп робити?.. Гроші за той час розслизлися, одержу треба було позаставляти... чоловік по слабості лежав-би ще, а туп господар виганяє, бо вже нема чим платити... На роботу ставати сили нема... Доленько моя нещасна! Що туп мені діяти? А далі виджу, що куди круть, туди круть, а иншої ради нема, взяв я, встид не встид, пошив торби та й

¹⁾ Воевко—військо.

²⁾ Ниталія—Італія.

пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, якось я потім зиму тяжку перебув, а оце з весною хотів назад ставати на роботу, коли це здибають мене шандарі, он туп за Майданом.—А ти відки, «дзяду¹⁾»?—А,—кажу,—з Волощі.—Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожне село має само свого діда вдержувати, а волочитися невольно. — Та я—кажу — не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо слабував, заробити не міг... Але де там, не дали мені й договорити... ще один, дай му боже царство небесне, в попилицю гопнув так, що я аж лисого вола побачив, та й потягли до староства. А туп пан заступник старости—самого старости не було, вмер—навіть не переслухав мене, а зараз віддав до «малого суду» за волоцюство. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цюпас до мойого села. Відсидів—же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюди, та й туп я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І нібито рахується, що не на карі, а туп най бог заступить, щоби й кара така була!... Пекла не треба, не то що! Та й не знати, доки ще того буде, бо туп якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і як-же ви туп сидите, раз-у-раз?—питав Андрій.—На прохід туп не пускають?

¹⁾ Дзяд—з польськ. жебрак.

— Ї, де тут який прохід!—відповів дід, усміхаючись.—Але пускати пускають... що-день зрана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я та й Митро, цесь от малий бойчук, та й Стебелівський, он той у шмапах, а більше ніхто.

— Ну, а решта не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом оцей газда йде на місто за хлібом. Ну, а оцього старого Жида та й тому плачущу Магдалину в півпори штанці та й в пів гуні, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от Жид, то він уже сидів там у Бориславі, щось зо два місяці до цюпасу, то каже, що вже його папери прийшли, та й десь завтра-позавтра піде. Ми оба добре знаємося, тяг неборачисько зо мною корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адіть, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Та й його запали.

Андрій поглядив на нужденне, сухе лице Жида, що здавалося немов зроблене з патишків і обтягнене бурим, поморщеним сап'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що цьому чоловікові недовго вже жити на світі, а вся його постать аж надто голосно говорила, що й минуле його життя було не життя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа.—говорив далше дід,—золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів. а вже другого пожалує й допоможе чим може, так як рід-

ний брат. Та таких ви не багато знайдете, бігме не багато. От, звичайне, зріс межи нашими людьми, бідував, працював сам відмалу так як наш чоловік, то тепер, як-би не та борода, не пейси та не топа бекеша, то по його натурі ніхто-би не сказав, що то Жид.

— Ну, а як-же-ж ви тут живете? — питав Андрій розглядаючи ближче казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житній хліб, який продають передміщанки що-день на дорого-бицькім ринку.

— Та як живемо, — відповів дід — хлібом живемо та й по всьому.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічого! Та й відки тут взяти? Чоловік дістане на день тих 14 крейцарів, то що-ж за них купиш? За 10 крейцарів хліба на день мало, а тут-би ще солі купити, цибулі десь-колись, та й по грошах. От, адіть, беру що другий день по такому хлібові, — коштує 20 крейцарів — часом мені з нього лишиться кусник на третій день, то вже тоді й купую сира до цибулі. Як-би гроші, то-би мож купити на місті фляків, коли-ж бо що, мищина така як долоня, та й 5 кр., що я тим наїмся?... Волю вже цибулі купити, то маю того

ціле наруччя ¹⁾), є що до хліба на цілий день. А от поті другі, нівроку, то й того не мають; як візьме один з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, по не лишить і крішки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він-би міг ліпше стояти, бо не може їсти того сухого хліба; тільки що поті туп—дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця—поті забирають у нього. Свій з'їдять рано, а з полудня до нього, так як до своєї комори:—Митре, давай хліба!— А він, дурень, дає.

— Та щьо-ж я буду хліб держати, а вони будуть голодувати,—відізався дзвінким голосом Митро і чудовий, лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів-би ти, що-би вони тобі сказали, як-би вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив-би ти у них, але хіба каменя голову провалили!

— Та щьо,—сказав Митро попросту,—то я-би й не просив у них.

— А ти за що туп?—спитав Андрій Митра, обертаючись до нього.—За що тебе сюди запащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

¹⁾ Наруччя—пучок.

— Та нікому—сказав він, по-бойківськи протягаючи голос а.— Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвінячя. Мама вмерли ще на «коляру» ¹⁾, а тато відтак зачали пити, продали грунп, далі й хату задовжили, а тої осени взяли та й умерли. А я пак що мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними. Ну, та що я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні по-тягнути не здужаю, от хіба до млинка, та що з кибля вибирати, ну, то за те платили по штири, а найбільше п'ять шусток ²⁾. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж тут мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць,—сказав Митро спокійно своїм рівним, дзвінким, мало що не дитячим голосом.— Ми тут всі із Борислава,—говорив далі Митро,—лиш от Стебелський ні.

— Ну, цей собі, правду сказавши, сам біду найшов,—сказав всміхаючись дід.— Учений чоловік, «гімназію» кінчив, усі класи, а тільки, видите, тут (дід показав долонею коло чола) щось йому хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, в якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду,—перебив його в'ялий, мов півсонний голос Стебелського,—та говори́ть бо по-правді! Що то значить «зо-

¹⁾ Коляра—холера.

²⁾ Шустка—10 копійок.

всім опустився»? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите,—сказав він до Андрія,—почало його щось гризти та лопочити ¹⁾ в середині. «Що це, каже, я роблю? Пишу опут, а до чого те писання здале? Тільки люди від нього плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру»! Ну, і так йому ті людські слізи збридили писання, що взяв та й покинув. Свое панське шмаття попродав і почав уже сам собі робити. Гляньте лише на його мундур! Це він сам собі таке викра-вцював!

— Чоловік, що у всьому сам собі не може вистарчити,—проговорив знов Стебельський, вперши блудний зір у темний куп казні,—мусить запрягати довг у других. А хто запрягає довг, той довжник... Мусить віддати? А тут вірителі—хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати неможна в ночі... страшно.. все чуєш плач і прокляття! А найгірші ті діти—такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач у ночі чув. І мусів покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всіх, то легше стало.

— Як-же-ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як?—І Стебельський звернув свої мляві очі на нього.—По просту. Роблю лиш те, що нажиток іде: коплю, воду ношу,

1) Лопочити—пилиити, діяти.

худобу пасу. Ім тільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ, м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикости, а перо в людських руках стається страшніше, ніж львові пазурі, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите,—сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову,—все в нього такі речі по голові шибають. Ну, а так він хлоп¹⁾ здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже кажу вам, покинув панство і наймився в якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як його витримати,—сказав байдужим голосом Стебельський,—коли господар—багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що небудь, та й прах у лице!

— Оттакє його всюди було!—сміючися сказав дід.—Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода його! Вчений чоловік, із попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відки-ж він сюди приїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто йому нічого не казав, аж нараз цієї весни почув якось, що поклич сталася, кличуть резервістів

¹⁾ Хлоп — тут в значінні мужчина, чоловік.

до зицирки¹⁾. А він, бачите, родився в тупешнім циркулі²⁾ та й узявся приїхав сюди, ніби до вояка ставитися. А в нього вже абшип³⁾ є, ще відколи пальці відморозив.

— А він-же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що в нього в голові... тее... Ну, розказував мені: іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якимсь залізо лежить, штаби кусень, чи що. Е, каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Та й узяв дурень топо залізо в голу руку і ніс більше, як мілю.

— Півтори милі,—поправив сам Стебельський, що лежав на землі і слухав цієї бесіди. Андрій озирнувся на нього а дід балакав далше, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду.—Приносить до поліції, а там усі всміх. Ба, далі хочуть брати від нього те залізо, а туп, гов, залізо прикипіло до руки. Зараз його до шпиталю, але що, не було ради, мусів доктор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердження цієї бесіди підняв до гори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок⁴⁾.

— А шкода його, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також його мають везти на місце

1) Зицирка—військові вправи

2) Циркул—повіт.

3) Абшип—з німецького, звільнення з війська.

4) Кичеренок—щиколоток.

вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держать його туп, в такій муці, і не досить на тім, що-дня дають йому 14 кр. з його власних грошей. Бо як його поліціяни спіймали, таки на двірці¹⁾, скоро йно приїхав, то відібрали тупка в нього той абшит, та й 39 ринських, і з тих грошей його й годують.

— І свідоцтво шкільне з восьмої класи,— доповнив Стебелєвський,—при книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з восьмої класи,—пробубонів ще раз, немов учився на пам'ять цього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus...intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice.

— Intelligo.

— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely... die hat man mir abgenommen, drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit²⁾.

— Вчений чоловік... розумна голова...— лепотів сам про себе дід,—та й шкода його, що так пішов! То вже така їх фамілія... І мати небіжка так пішла...

¹⁾ Двірць—станція, вокзал.

²⁾ Пане... розумієте по латині?

—Розумію.

—По німецькому.

—Розумію.

—І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі,...її мені відібрали, при томи: старинна історія, середньовічна історія і... історія нових часів.

— Et quas scholas dominus absolvit¹⁾ —
питав далі Стебельський.

— Я був у Львові на філософичнім виділі

— Ergo philosophiam majorem!²⁾

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива, впрочім і те ще господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів із випуленими очима, немов не розумів із них і одної йоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотиння підлогу.

IV.

— А оцей хлопак, — сказав дід по хвилі мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на його ліжку чорноголового хлопка — то таки тутешній. Це, бачу, з тих «кишенєвкових майстрів». Не знаю, на що його тут держать та й на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А от завтра акурат дві неділі — присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще його ані разу не кликали «на протоку».

— Ані разу не кликали, за дві неділі — скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить та й сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторові не квапно діється... Ну, а он той, то наш газда, той уже тут зимує.

¹⁾ А які школи пан закінчив?

²⁾ Отже вищу філософію.

— Котрий другий? — запитав Андрій, не видаючи нікого більше.

— А, туп у нас є ще один «бургер»¹⁾. А встань-но ти, лєгаре! Рушся з місця, гнилице!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім купі покінець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася страшна, немов не з цього світу проява. Це був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, у зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покуйдовченим волоссям, яке надавало ще страшніший вираз його і так страшному та дикому лицю. Очі його, великі і нерухливі, світилися мерпвим, скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, яріючого серед потемків. Краска лиця, так як і у всіх жильців цієї нори, була якась земляна, тільки що в цього нещасливого лице очевидячки віддавна не було мите і бруд корою спояв на його висках. Він був впрочім майже зовсім голий, бо годі було назвати одержою сорочку, з котрої мав на собі тільки й усього, що ковнір, рукави і подовжну шмату, що звисала долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж запрявся з жалю і обридження, побачивши тому до крайности занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра-ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на цього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були по-

¹⁾ «Бургер» — горожанин.

пухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надупий і нагадав Андрієві тих американських дикарів, що їдять землю і коприх рисунки з такими-же страшно надупими животами він колись то видів. Тільки руки сильні і здорові свідчили, що й це людина робоча, хоч не знати, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибіль.

— От видите, це наш бургер, а радше Бовдур,— сказав дід,— він Бовдуром прозивається. Він туп газда в пій казні, бо туп такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він туп, богу дякувати, перезимував. Адіть, який відсипився! Нівроку йому, красний 1)! Ми його таки держимо на показ, чень-би його хто купив на заріз. Уже тепер небагато його й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відсипився, що не може добре спояти на ногах. Тільки руками що зарве, то вже його,— о, в руках ще міцний, ну, але то байка, виросте й з того!...

Всі в казні зарегопалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Цей останній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах,— стояв та шуманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напів отворені сині уста видно було

1) Красний — гарний.

записнені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоч погляд його все спинався на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив даліше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хоч-би може й хотів, то його не пускають.

— Овва, й сам не хочу! — відіззався хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто мені що за ню дасть?

Сказавши це, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого Жида, переступив через хлипаючого мужика і непервердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортав з неї недокурки продимленого пюпюну, т. зв. «багу», всипав її собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув легше, став насеред казні і махнув рукою:

— Отже не піду їм на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше ту й розігниюся, а не піду! — При тих словах він знов плюнув чорною мазею на спіну, саме по-над лицем сплячого спаригана.

— А за що-ж тебе тут держать так довго? — спитав пререм'ячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось

дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недопике місце.

— Держать, бо держать!—бровкнув він, а даліше додав:—Хопять мене вести цюпасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в яким селі.—А де-ж ти родився?—Я родився в дорозі.—Ну, а на чийм ґрунті та дорога?—Та та дорога на нічийм ґрунті, бо й сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мати паромом через Дністер перевозилася.—А де-ж той паром?—Певно з водою поплив, бо в мене за пазухою його певне нема.—Ну, а де-ж ти хрестився?—Я того не п'ямлю, ідіть спитайте тих, що мене до хресту держали, щастя-долю відобрали.—Ну, а де-ж ти ховався?—Між лихими людьми. Але в котрім селі?—Та вони в кожному лихі.—От такий був мій протокол. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюди, та й туп, богу дякувати, заперли як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого старигана і втонув у своїм купі, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що-ж дало життя цьому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, його надії? Він прібував сам ставитися думкою в те безпросвітнє положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко заду-

шився-би в тій страшній безодні. Конечно, роздражнена Андрієва уява додавала тут багато лихого та недоброго, малювала йому сироту безбатьченка, попинача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости, ні любови. А тим часом воно було хоч і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвили щастя і любови, були й у нього поважлиші щирі, такі-ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він,—ну, та все це тепер припало густою верствою здичіння і забуття і думка його, мов заклата, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала даліше ні в минулість, ні в прийдість. А панам «інспекторам» неквапно діялось випускати його,—то-ж і сидів Бовдур, забутий богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жиє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так жиє, що як пішло рано купити того хліба за 14 кр., то візьме його перед себе та й зараз з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить от цього дурного бойчука, щоби йому вечором дав кусень хліба, розуміється, на вічне віддання...

— Ну, і він ніколи не виходить із цієї цюпи?

— Ні, відколи я тут, то ще я його не видів на дворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив де-куди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів:—Ні, не виходив нікуди, лиш раз до протоколу.

— Ну, як він тут перетримає зиму в цім адамовім убранню, то я вже цього не знаю,—сказав дід.—То як мене привели, то були вже потім останні морози. Приходжу сюди, студінь така, що найся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім куті, де тепер і тим самим мішком накритий. Увесь посинів як боз, а не каже нічого. Я походив прохи, посуковав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я та й кричу: Ей,—кричу—люди, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вони прохи на мене погаркали, а далі взяли та й запопили в печі про славу, то ми прохи відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили?—спитав Андрій, здригуючись немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався?—спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався!—сердито відбуркнув Бовдур.—Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був!—аж скрикнув з зачудування Андрій.

— І довго-ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, мені на збитки.

— Ну, а доктор-же сюди не приходив ніколи?

— Е, ще чого не стало! Доктор! А докторові тут хто що дасть!—сказав, з гіркою насмішкою дід.

— Ба, та-же, бачу, є припис, щоби доктор що-дня, або бодай що-тижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але в нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходив ніякий надзир?

— Таки ніколи й не приходив та й годі.

V.

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебелівський лежав на своїм місці, та й Бовдур підперши голову на лікоть туманів у своїм куті гризучи багу. Старий почав розпитувати Андрія, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до цього Дрого-обича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, що за-аробив, де-якої муки для дітей, та й іти-и до дому-у-у!..

— Також газда! — жарштував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше йти, як на чоловіці того полотнища небагато телімбається. А гуня також празнична, — поли хотів підкати, але відай через помилку повіддирав. А може де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікові годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й трах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А тут скоро йно показався, став коло косцвола, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та по-під ребра, та: клінне ¹⁾ вашеці, просимо до по-коїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-й мої. — голосив він, — що там з вами станеться?... Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Та-же вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну до дому!..

— О, далеке ще потю завтра! — сказав чорноголовий хлопак. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа — скрикнув чоловік, і знов похиливши голову, захлипав мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвилі рішуче, — вони мене мусять нині випустити. Що я

1) Клінне — уклінно.

їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? Защо-ж мене можуть держати?—І з тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої кватирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіни, поліціянти, проходячи сіньми.

— Діду Паньку! — обізвався тимчасом селянин, що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки¹⁾ решту тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас инший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш «бургер»! Адіть, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівню поглядаючи в кут, де чяпів Бовдур, а відтак не кажучи й слова підійшов ід Бовдурові і записнуптим кулаком ударив його так сильно зверха в голову, що Бовдур аж ковпнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що моє! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою що сили копнув селянина в живіт, хоч сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім-же-би тебе розбив! — крикнув він, — то ти ще так мені платиш за моє добро?

¹⁾ Файка—любка.

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свиноїде! — крикнув і собі-ж Бовдур, з напугою схапуючись на ноги. — То ти-би за пушку недокурків чоловікові голову провалив!

— І око-би вибрав за своє! — відказав селянин. — Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А най-но лишень обернуся в другий бік, то зараз хапс! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице. — На, маєш, коли тя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегрижену мачку селянинові в лице.

Потік чорний вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, далі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Митро премпяти скульився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що-ж ти мені наробив? Що-ж ти, псе, за того варт? — прохрипів селянин здавленим з лютости голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твое, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи зачіпки ждуюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши теє Бовдур знов спокійно ляг у свій кут,

не звертаючи ніякої уваги на крик і лютування поповченого селянина.

— Це в нас «старший полбовий», — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в голові, і все ладиться виймати тому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варпо, бігме, за жменю баги... око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постілі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії, та й великі злодії, що все сваряються за моє і твоє, і так уже на тім помішалися, що на остатку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— Оп-бис, діду, спулив ворота та мовчав, а не молов дурницю! — буркнув на нього Дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів сміючись дід Панько, — і то тобі завкридно, ненажеро! Та-же то чень не твоє, що я заговорю!.. Оп і його грішного, — говорив далі дід Андрієві — заперли також за «моє» та «твоє»: десь купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра варпувала з півтора ринського. Продавець 30 кр. у руки та втеки, а його, наймита божого, крамарі в руки та до Іванової хапи!..

Дід знову засміявся, а за ним і Мипро та чорноголовий хлопак, котрого дід назвав був «кішеньковим майстром». Дорожівський не обзивався більше, тільки

сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час спояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевишене на руці своє пальто. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти де-небудь у поту нечисть та нехар, котрої гидився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казні, протискаючися між ліжками і людьми, що лежали на землі, хоч і так не міг зробити більше п'ятишості кроків. Усі погані та сумні факти арештанського життя, що разом, мов з відра жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь сорокатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зіпсуття окружające його в тій тісній клітці і поза її стінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільності, на котрі він тепер чувся зіпхнутим, ціле це людське горе своєю безмірною вагою налягло на нього, обдало його широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там за стінами цієї поганої клітки, на подвір'ю залитім сонцем і вибрукованим гладкими плитами реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в «кікса»¹⁾. До середини чутти було удари палестри о «кічку», чутти було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймлених на дорозі враз зі стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чутти

¹⁾ Кікс—гра в карти.

було скрип залізної димавки¹⁾, котрею хтось димав воду з керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все той самий понурий сумерк, поща сама заклата і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоч вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки. — А ви, пане — спитав він Андрія — не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, то навчився, а цього якось не міг навчитися?

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А яби, бігме, здох отут, як-би мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрупили йде, це ліпше купувати, ніж пачки.

Тимчасом Митро, хотючи подивитися, чи довго ще до вечора, спав на залізний кавалет ліжка, хопився протягнутими руками за віконну ґрату, підвівся на руках трохи до гори і виглянув на двір. Але в тій хвилі почувся якийсь тріск, і мов опарений пустив Митро ґрату і впав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся з надвору крик капрала, котрий переходячи саме поді по-під вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрови руки на ґраті і вцідив по них що моці²⁾ тріпачкою. Охнув Митро, випря-

¹⁾ Димавка — держало насоса, що ним воду з криниці тягнуть.

²⁾ Що моці — що сили.

мився, і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька:— „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжко, обер рукавом слёзи і почав хухати на болючі руки.

VI.

Забряжчала своїм поненьким бряско-том колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казні й промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрій Темера! До пана інспектора!—кликнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий ¹⁾ панок, бідачисько, —сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять?—спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От-би мовчав та дихав!—крикнув до нього Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало і тільки чути було пакання файки в зубах діда Панька, та жалібне хлипання обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз роз-

¹⁾ Уцтивий—з польського, привітний, чесний.

пахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістьками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом перевішеним через руку.

— А що сказали?—спитало разом кілька голосів.

— Нічого,—відповів сумно Андрій.—Розпитували і казали ждати, аж папери прийдуть.—Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кожний ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може де-кому з них по при власне горе заскміло серце жалем і за цим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був може на таке-ж довге чекання, як і вони, що тим словом, так як і вони, відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вільного, хорошого світа і заточений тут, у цей гидкий лъох, на дно суспільної неволі!...

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і підступивши до Митра з протягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А смоли йому гарячої дай, не хліба—сказав Дорожівський.

Але Бовдур не слухав цієї любезної перестороги і підводячи свою руку трохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки при-

несуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба!—налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не плипи весь рано, було собі лишити й на вечір!—сказав дід Панько.

— Мовчи спара торбо!—відгаркнув Бовдур, і знов до Митра:—чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько цим разом не сперпів згідного слова. Мов молодик він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'янкою.—Ти гнилобока помано,—вкрикнув він до Бовдура, пи що тут за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти безпорткий ¹⁾ голодранче! Марш у куп та гний далі, поки тебе черви до решпи не розпочатб!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покопився по під стіну.

— Ну, ну, пручай, пручай, трупило-би тебе в гарячку!—воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трупитб!—відрізав дід Панько.—Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їстб? А він лізе та й тому свої лабищі під самий ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так мені хочеться, що мені зробиш!—упирався Бовдур.

¹⁾ Безпорткий — безштанько.

— А я тобі що маю робити, сатано! Най тобі той робить, що по смереках дереться, не я!...

Андрієві страх прикро було слухати цю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдурові, кажучи:

— Ну, на, та повечеряй, коли голоден. Це ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане,—сказав дід Панько,—на що ви роздаєте хліб? Не тепер, то за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію,—відказав Андрій,—хоч і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоч за що післати?

— Є, є. Маю зі собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до якого їхав; прийдесться з тих грошей де-що трохи минути, хоч вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді то чоловік мусить рятуватися, як може,—сказав дід Панько.

А тимчасом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов це Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз приняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім лиці,—це годі було розмірковувати, та й арештантши не

звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і прібуючи його сили, спис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув,—тілвки чупи було глухе цямкання уст, жвакаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі,—почав балакати дід Панько.— Один-би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба братау око виймив, а инший хоч сам голоден, а другому й останне дасть. Та й то, видите, не лиш люди такі, але й цілі села. Де-куди в селі то нарід жреться, б'ється за межі, за містки, за ступінї прави, за бодяк, одним словом, пекло існе¹⁾. Ні там діда обдарують, ні подорожнього приймуть, нікого не порятують. І раз-у-раз усі западають: а це моє! а це моє! І так за тим «своїм» убиваються, а тут все праплять, усе праплять того «своє», все їм якось пісніше стає на світі. А по других селах, то люди живуть як браття, згідно, приязно... Сварок там ані обмови нема, один одного і в роботі підрятує і грішми і худобою в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожнього прийме, нагодує. ну, і якось проте не бідніють, живуть і мають і дітям своїм лишають. То вже про те—хто, як хто, а я добре знаю, хоч небагато я й ходив за прошенням хлібом. Але то вам можу сказати, що туди по Під-

¹⁾ Існий—справжній, дійсний.

гір'ю нарід далеко ліпший, ніж там туди по Долах.

— Бо може там бідніший?—сказав Андрій.

— Та воно господь знає як,—відповів дід.—Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди є багатші, а тільки якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоч що то, а уткне в руку.

Тимчасом на дворі вечорило. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати,—сказав по молитві дід.—Тільки не знаю, де-би тут вас, паночку, примістити. Відступив-би я вам своє місце, але я старий, каліка...

— Ні, ні, не треба,—перебив його Андрій.—Ото-би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду цю ніч на ногах, а відтак побачимо, що бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде,—відказав дід.—От-би ви, Дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця,—відворкнув Дорожівський.—Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежать під ліжком. Там безпечніше, є де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди.

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав, і ще раз просив діда Панька, не клопотатися ним, він уже собі якось порадить...

Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще прохи ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пусплю на своє місце.

— Добре, брашчику, біг заплапий тобі,—сказав Андрій.—На маєш тут моє пальто, накрійся, бо в ночі буде холодно, а мені воно хоч легке, а вже починає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись а хто й ні,—лиш Андрій, широко випріщаючи очі, щоби не завадити о що-небудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII.

Мислі його, придавлені вагою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путалися. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричущою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але поволі, поволі, коли темнота чим-раз густіше заліплювала його тілесні очі, думка спокоювалась, міцніла, поряdkувалася, пам'ять запановувала над карпинами уяви, дух його з'трудом, але живо немов вигарбувався з цієї темної западні на

ясні зорі, на чистій воді, на вільний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вільним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи стільки блискучих надій на будуче не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути—може й на віки!..

Ціле його життя пройшло в бідності і недостатку, у важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрафити на хороших професорів, котрі вміли-би зацікавити, давали-би поле ученикові до власного мислення, заохочували-би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних, він не знав світа, пройшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед мапурою ¹⁾ почав слабувати на груди й на очі.

¹⁾ Матура—останній іспит при закінченню навчання в гімназії.

По мапурі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любови до жінки пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало додавав дійсного світа. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле спало перед ним в іншій світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Це була важка внутрішня боротьба, довга и руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися—віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілїм сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися угрунтувати на них увесь свій світогляд. Це були блаженні хвили для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться люби-

мими думками, подає дружньо руку на полі найсвятіших переконань! Але обоім ще чогось хибувало. Після гарячих спорів про теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про цікавий їх предмет, вони мимо-волі заглядали одне одному в очі, глибоко-глибоко, немов спаралися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали огнем гарячішим від огню переконань, їх уста прремтіли не словами наукових доказів, їх лиця паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і це була друга могутня сила, що перла їх к собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос прремтів і звільна замирав на дряжачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах!—зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні,—чому ті хвилі так скоро минули, чому не трівали довше? Чому я мусів спратити тебе, навіки спратити. Ганю, щастя моє?..

З трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в шюрмі, перед судом,—йому поперед очі пересувалися їдкі, безспидні насмішки газетярські над його думкою, над його любов'ю. Він дряжав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його справа. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали

листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хоч кількома словами з коханою людиною. Швидко їй того немож було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя—на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилювали вийти заміж за иншого... Андрій переболів цю страпу, глядів на неї супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, а що-ж я тепер без душі, без сили, без надії?... Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, спало моїм горем. Як-би я не був так усією душею полюбив її, я був-би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Як-би я не був так усією істотою полюбив свободу, не був-би я тепер терпів неволі, або й неволя не була-б мені такою ненависною, такою болючою!..

І далі приходив йому на думку по-сліднє звидання ¹⁾ з нею вже заможною, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в тій хвилі він почув, що його давня любов не вистила, не завмерла, а живе, палає, як давно, панує

1) Звидання—побачення.

над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою справу: рана загоєна вже з часом по трохи, тепер відновилася, кров утишена горем та недугою, знов розігралася;—але що з того! З давньою любов'ю він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною?—шептав він їй, упоєний пруючим щастям.

— Що-ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла за-для тебе! Роки цілі!..

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвили їх свободної любови зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя; що ти зробила з собою? Чи буде в тебе досить сили опертися окружаючій погані. розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи! А сили в мене стане Мій чоловік pomoже мені!

— А зо мною що станеться, Ганю? Хто мені pomoже випривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, милий мій. Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі? Ні, це помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед мільйонів! Яка-ж її ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у слъозах родяться й гинуть!.. Ні, *mein Lieb* *wier sollen beide elend sein*¹⁾. А ти не віриш тому? Побачиш!...

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось йому, що пітьма й справді плине в його нутро, всіми порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена пітьма копиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його проняла судорож, йому лячно спало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того привида, але швидко побачив, що це не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холодної пітьми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пітьмою, чув її холодний повів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкрипих ожеледою горя, ні залипих ярким світом щастя, розігрітих огнем любови. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому стало так легко, мов у літній купелі. Осб він хлюпочеться ледве чутно в чистих, легких хвилях, що

¹⁾ Ні, моя люба, ми повинні обоє бути бідними.

шихо-шихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому протяпо жили—зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, випливає топа невсипуща, революційна кров, бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна оберегатися в його жилах згущена, тягуча холоднава—темнопа... З останніми краплями крові гарячі слізи полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, опямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий!—прошептав він і напам'яцки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане?—зашепотів пробуджений Митро,—лягайте ось тут, я встану.

— Ні, ні, не треба,—відказав Андрій,—мені досить місця ось тут, коло тебе!—І він припнувся побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча, революційна кров ще не виплила з нього, слізи полились наново з його очей, він почав гаряче цілувати Митрове лице і його гарячі слізи полились на молоде, дитяче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане?—спитав зтиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте,—відказав хлопець.—Якось то буде. Адить, я може ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Піп'яма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її

писком: котре спокійно, котре пріводно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

УІІІ.

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебелівського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарях, носити воду, загалом до «хатньої» послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий хлопак пішли з міплами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий Жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій куп.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви про хліб насущний, про здоров'я та тихий супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім-би їх побив, та-би їх побив з їх порядками! — воркотів у своїм купі Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до де-

сятої години, доки там якомусь свино-пасові не сподобаєтсья встати та роздати поті мізерні крейцари! Аби їх стільки колбок в кожний бік шпигнуло, скільки мені туп тих крейцарів дали!...

В казні вже стояв той сірий сумірк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казні, хоч ноги його ще дрожали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від цієї ночі мов приском поси-пане, і його брала обридѣ знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, впискала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

— І чому то чодовік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свій лад?—думав він.—По-що ще тої другої, необрахованої сили—чуття, котре пугає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, як-би по розумному, треба було туп нині сидіти? Ні! Жив-би собі у Львові, хоч бідуючи та лихом лапаючи, а все-би жив та працював та вчився, і був-би вільний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоч на деньок, хоч на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так багато горя принесло мені в замін за краплину своїх солодошів, — та й тепер знову! А жалѣ, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи,—та що, руки звязані!

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той

невідступно водив за ним очима з якимось дико-понури́м поглядом. Андрієві почало спавати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, що блищали тільки блиском гнилого порохна. Він почав чу́тися ще більше стисненим серед тих тісних стін, серце його трі́вожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із цієї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із грудей. Але Андрій не подався тому страхові,—в його серці надто багато було любови до людей, а особливо до всіх «принижених і оскорблених», надто багато було віри в доброту людського серця, щоб зараз-же підозрівати чоловіка, нещасливого як він сам, про які-небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і трівогу він складав на змучення і ослаблення тіла і перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався мов опарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І снитись йому, що якась слизька, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі,—кости розступаються перед нею, а рука толочиться в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добивається до нього осторожно крізь пупаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити горобця серед хворосту. Осб

вона вже близько, — він чує це по холоді, що проникає вглиб, мов вістря лядового ножа. Але особ і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці, — напружується, тріпається взад і вбоки, щоб не далися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все даліше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить. Гострий, прошибаючий біль мов блискавка пройняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а це що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшись по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його грудей великий тяжар, котрим вона підчас сну була наведена, і ще повиділось йому, немов у першій просонню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але це певно лиш зо сну йому так повиділось, бо тяжару на його груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дивився на нього, а вшпрумив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкопиння на стіні.

— Е, це певно запінка надавила мені груди, — подумав собі Андрій, відп'яв запінку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзоркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капінку свіжого повітря, внесли якийсь запах вільного світа,

і в темній, понурій казні повеселіло. А тут ще чорноголовий хлопак при замітання найшов чотирі крейцарі, котрим дуже впішався і за котрі рад-би був накупити бог зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебелєвський і Дорожівський газда принесли по цілій пригорщі недокурків усяких цигар; тільки що Дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебелєвський розділив свої «на всю казню». Ті недокурки, то була єдина заплата для арештантів замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох п. є., діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупки хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з купа блимали Бовдурови очі і невідступно слідили кожний його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. винято в самого Бовдура з під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату

коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка, ні, я не самотній! Є в мене товариші, щирі, сердешні, гаряче перейняті тією-ж думкою, що і я. Вони й допоможуть у потребі, і порадять і розважатимуть! Та все-таки — тупі уривається думка знов на сумнім, болючім поні. Та ні, набігає нова думка з новою потіхою: адже й вона для мене не спрачена, любить мене, як уперед, не цурається мене, не відгорожується від мене своїм нелюбом, мов муром, переписується зі мною, і радить і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший і приятель мій і думок однаких. . Ах, та все-таки!—і знов уривається весела думка і Андрій мов під вагою великого болю опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, премтлячі слізки, пекучі як огонь і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а власливо думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоч-би про їду.

— А воно цікава штука,— каже він сам до себе.— Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоч порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнитись. Це-би в психологічний дневник втягнути — «вплив думки на органічні чинності»... От гарна-би річ була вести такий дневник, де-би втягано завсіди кожную об'яву чуття, кожне вражіння, і то день за днем, довгий час! Цікава-би вийшла статистика духового життя! Пізнали-б ми, якими то

вражіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке то буденне життя тої «божої іскри», котра в рідких, виємкових хвилях так високо зноситься!.

Його зайняла думка такого дневника і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов осб-осб збирався сам її ввести в діло. Треба кількох, кільканацяти людей, совісних, відданих правді,—думав він,—щоби вони розбирали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кожний переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята ріжниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе переплутає. От як-би який небудь механічний психометер винайти, похожий на той, що зладив Вундт для мірення інтензивності чуття! Шпуга вийшла-б цікава і важна для науки. Досі психологія займається якістю вражінь, а про масу їх мало їй гадки має. А прецінь, бачиться, шук ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо-ж певна річ, що ті вражіння і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди виплочують у душі. Статистика, статистика допоможе увійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так як допомогла вже увійти хоч трохи в психологію громад і мас суспільних.

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючи серця і чуття, успокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися

їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитяча радість з пізнання кожної нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов між ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковична гадь людського роду—неволя! Його уста бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Та-ж не завсіди бурливе море,—тихее
частіш!
Та-ж і в бурю не всі човни гинуть!—шим
ся ти потіш!
А хто знає, може в бурю імено спа-
сешся ти.
Може імено тобі ся вдасть до ціли
доплисти!..

IX.

Забрязчала колодка, отворилися двері—це вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, птютю, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали, де-хто міг, і почали їсти. Бовдур, коприй нині був очевидячки роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а цьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та бо його за 19 кр., а пвій за 14 кр.,—толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцять-би тобі зубів випало торбою!—відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на тобі ножа, Бовдуре,—сказав Митро.

— На що? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усим ротом кусок хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покравя принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись з боку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що цей чоловік страшенно голоден, з такою ненажерливою захланністю перебив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лиця і тої непоїдності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг би тепер з'їсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він оп-оп кинеться на копрото арештанта і відкрийте йому зубами такий самий кусок живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсіди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре?—спитав він.— Шальга¹⁾ на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що?—А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, то лиш нині йому щось таке сталося, чи неплю з'їв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може це й шальга, не знаю,—відказав понуро Бовдур,—але я їсти хочу.

— А може-би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з прахтирні принесуть печеню,—дражнив дід.

— Я їсти хочу, голоден!—повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну то їж, або хто тобі боронить?—сказав чорноголовий хлопак.

— Не борониш?—звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед хлопаком,—не борониш, ну то добре. Давай!—І він простяг обі руки до хліба. Хлопак хопив хліб зперед рук Бовдура.

— Давай!—крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним огнем,—давай, бо або твоя смерть або моя!

— Овва — передразнювався хлопак — або моя або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру, та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу,—відказав лагідніше Бовдур.—Давай сюди хліба!

— Чи ти спікся, чи що? Чого ти мене вчепився?—крикнув хлопак.—Вже попустився Митра, то до мене лізеш!

¹⁾ Шальга—скаженість.

— Давай хліба, давай, змилуйся наді мною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загоралися чимраз страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно хлопак, — іди собі з богом до дідька!

Замість відповіді на цю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову хлопака. Мов сокирою підпятий повалився хлопак до долу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але хлопак не кричав. Тільки, опямившись, він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів із болю, почав копати ногами, але не міг позбунтуватися хлопака. Він хопив його одною рукою за волосся, а другою почав гримати в плечі, але хлопак не пускав, а чимраз глибше вдавлював гострі нігті в Бовдурове тіло, аж з під кожного нігтя кров виступила. Бовдур не пускаючи волосся сіпнувся назад і хлопак упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і на осліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на куски. А тимчасом хлопак піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злости, було ціле майже в крові,

З очей висіпупали сльози, губи розбиті віддулись, а зуби міцно стялися—оптак він випрямився і не кажучи й слова замахнувся на Бовдура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся бога!— кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того спрашного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше як на свій, і йому здавалося, що кожний удар влучає в нього.

— А як же, ще чого не стало!— відповів дід, їдючи далі спокійно, — не треба! Та-же їм те потрібно, трохи розруша-пися, розімнятися.. на печінки легше. А ще як із себе трохи тої поганої крові зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спскій, вони так як ті собаки: погризуться та й полижуться. А як-би хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, запінені, спосочені стояли на поготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на команду, кинулися на себе. Бовдур ударив хлопака кулаком по руці, із якої випав хліб, а за те хло-пак лівою рукою заїхав Бовдурові межі очі. Відтак зчепилися разом і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дере, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускаючи один другого з рук, разом мов два звірі не заревіли: «Гвалту! Гвалту! Рятуйте!»

На крик влетів до казні капрал з трі-пачкою в руці, а видячи борців покрова-

влених на землі, що кричали і все ще не переставали дертися, обернув пріпачку «старшим кінцем» т. є. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держанком почав на осліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку,—а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки¹⁾, котрим зручний різник лихо впромовив ніж у груди. Капрал розлютився й собі-ж, і не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по-під ребра. Аж тим способом йому вдалось розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирслися по купках, але капрал не переставав лущити їх держакон, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришки! — шипів задиханий капрал. — То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів хлопак з плачем. — Хопів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкрептаний! — рипів капрал і знов на Бовдурову спину посипалися держакон мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе иншим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

¹⁾ Пацюк — свиня.

— Що, ти ще пашеку рознимаєш?— Лютився капрал, замахуючись здалека тріпачкою.— Не будеш мовчати, ти гною смердячий? Отже пожди, як тобі цього мало, то й того не будеш видіти! Пропосться трохи! Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просити пана вахмістра, щоби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти мені свистати, чекай! А ви тут пам'ятайте собі,— обернувся капрал до прочих арештантів— не дайте йому ніхто й понюхати нічого! Най песь кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я йому зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні по виході капрала. Щось немов усім здавило горла, кусник хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі на тім самім місці, де звичайно спав, їв спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковица, глуха тиша в казні, він, обертаючися до Андрія і обводячи рукою кругом по казні, сказав: — Нотю homini lupus!¹⁾

Андрій, блідий як смерть, устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого і синього, як боз, але той вид відобразив йому силу,— він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

¹⁾ Людина людині—вовк.

— А видиш, треба тобі було того?— відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре,— промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати мені, я й так свого не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, скільки хочеш..

І він узяв свій хліб, відкріїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдуrowi.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Давися! — ревнув Бовдур, непідводячи очей до гори і шпурнув поданим хлібом під ліжку. Андрій задеревів зі страху та з дива і не кажучи їй слова, відступився. А Митро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого?— сказав грізно дід Панько до Бовдура.— Пощо святим хлібом мечеш? Кольки-би ти сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть— буркнув Бовдур,— усіх! І мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубок і ляг на своє місце.

Х.

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися його духові сили, він старавсь лепіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення вся-

кої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді, чисті серця високо по-над усе піднімали хоругви людськості, де викувалися могутні оружні ряди, що колись—незадовго!—мали стати до боротьби за людськість, за її святі права, за її вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось єдине жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвили заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в мільйонах та мільйонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов, і про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, як самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже-ж діло твоє, хоч і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя,—чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвили горя, що воно твоє діло, що в ньому сходяться всі твої мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє тобі приємність? Адже-ж людина, котру ти любиш, хоч і нічим її не в'яжучи, хоч і зрікаючись її посідання, хоч і бажаючи її щастя з другим, адже-ж то та людина хіба-ж не тим

тобі так мила, що при ній уплили найщасливіщі хвили твого життя, що її поцілунки й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі тремтить у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула-б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула-б ти довкола себе пильно, уважно, братерським, люб'ячим оком! Може-б ти побачила близь себе нещасливіших від себе! Може-б ти побачила таких, котрим нівідки несея промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може-б ти побачила таких, котрі на це дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоч-би обманливої надії! Може-б одне твое слово щире та привітне осолодило їм їх долю, втішило в їх серцю боротьбу страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило круг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипучим горем!.. Та ба! Велике горе те вже має до себе, що замикає серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. Із замкнутими серцями, здавленими вустами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним списком теплої, братської руки могли-би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе—і мовчать... Ех люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не капи й каповані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тимчасом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, роз-

битою душею, без проблиску надії, потіхи, віради,—а в голові його верпілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Нужда відмалечку, від дитинства.. Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстрюк! Знайда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома—все те тільки газді доскулює, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за те плату бере!.. Хирляве, слабове, замліле, лихо плачене, лихо зодягнене... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятель, був побратим—у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя,—відбив дівчину, взяв, оженився!.. Як-би то бідному не все вітер в очі віяв, то-би... може бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було вірадного, нічого такого, на чім-би могла спочити душа, чим-би могла порадуватися згадка. Але думка летить даліше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапитьсь знайти їх меж картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? Про те він і згадувати не хоче. Це така думка, що морозом проймає. Але швидко,

швидко, здається, буде мусіти докладно й томо собі припімнути. Досить — він утік і втікаючи, ще раз позирнув із горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском?.. хапи і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з котрого це села він утік, хоч тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив прохи. Хоч робота погана, та все-таки платили зразу добре і їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк кидався він на їду, і їв, їв без тямки, — проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоч раз чутти ситість у собі. Пити зразу не пив, аж відтак почав, як її не стало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм життїю з одним таким-же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина і Бовдур через чотирі роки жив з ним, як із рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потрібі рятували один одного, не питаючи: а коли віддаси? Хоч, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоч уважає Семена зрадником і фальшивим, все-таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потрівали довше!

Аж за-для дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, ви-

рослу в погороді та приписку, навиклу до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося поді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще різчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив її, але його любов дужче гнула її до долу, ніж домеперішнє життя. Скільки сварки, скільки побоїв виперпіла вона від нього! Скільки гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова сказаного наперекір. І те любило його. Він допікав її до крайності, щоб збудити в ній відпорну силу, а тимчасом її сила — то була податна, мовчазна і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила цього звіря! І то та любов додавала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати пестощами за побої, ніжністю за лайку і прокляття.. І як він не прозивав її! І сукою і жабою,—вона нічому не противилась. Аж вкінці він почув обридження до тої безграничної покори та податливості, і хоч не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і прогнав від себе. Вона пішла—до побратима, побралися швидко—вже й дитинка є...

І вона, сука, щаслива з ним!—бурчав Бовдур.—Обоє такі.. розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Скільки раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоє силою кон-

праспу споріднені з його душею, доповняють її! Бо в його серці, під грубою льодовою кригою пліє ще й досі невігасла іскра любови для тих двох «розмазливих» людей!

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери!—крепко пив! Бувало прийде рано з роботи—він ходив на ніч до ями—та й просто до шинку. Корчмарю, давай їсти! Добре! Корчмарю, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудять на роботу. Це вигідно, не треба хати наймати. Шинкар у день не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов,—ще й шинкареві пси рот оближуть, чисто!...

Це був єдиний час, у котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замилуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззвязного шуму видавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт знає, може що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить... Турррр-ррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Туррррр-ррр!... А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!...

— Ах, ще-би раз так, хоч денжок, хоч хвилю, господи!—зітхнув Бовдур.— Забув-би чоловік, а то починає оживати все, все починає рушатись!.. Або коби

так: встаю завтра рано, а в голові шумить, крутиться: туррр! Перед очима минається, кругом, кругом!... Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, живу, а сам отім не знаю, — і так навіки, назавсіді! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!...

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, погане ще поганішим! Виходу нема.. Та й пощо шукати?... А ще перед кінцем раз, але... гарно!... П'ятдесят, тільки без двох шісток, бігме що варто!... Та й спрапити не маю що!...

— А моя молодість?... Чорт її бери. Саме бодяччя, сама кропива! Прокляття на неї!

— А вони обоє?... Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!...

— Але може ще колись було-би ліпше?... Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він—може у нього отець, мати?... То нехай собі, в мене їх нема й не було!

— А може... яка...? Ігій, я-би мав на те зважати? А мені що до того? Най йде за другого!

— А може...? Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, як болить, як пече, як щемить! І туп, і туп, і туп, всюди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, та здичінням тим

доведеного до крайньої розпуки. А прецінь хто знає, як-би вчув був Андрій ті слова, як-би подумав був про цю муку,— може одне його слово було-б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і ві сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знову ходить по казні Андрій блідий і ослаблений недоспачею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель починає душити його слабі груди і мислі починають плутатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно в нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!... Його любовні сні бліднуть і дармо він спарається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед запупленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчіханим волоссям, невмиті й грозячі. Він ляг горілиць на ліжку, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, спягається, розширюється, хитається, і звільна на її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лица, опускаються згори, нахилляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною спалося?—говорить він сам до себе.—Адже я не був схлонний до галюцінації! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'їла мене? Та я, бачитьсь, й не гризуся так дуже!... Ігій, це погано!

А Бовдур у своїм купі також лежить та й думає. От, як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відібрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або як-будь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз дозволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого,—ні, булок, та досить, досить, щоби насипитися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити,—пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Одна хвиля! І зовсім нестрашно, коби тільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім побачимо, чи страшно буде,—все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!...—обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдуrowого серця.

— Чорт бери! А я не молодий?—відказала друга думка.—Він був досі щасливий, стільки щастя зазнавав щодень, скільки я й за цілий вік не за-

знаю! Це не по правді, треба трохи помінятися!

— Але може-б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Абò що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидче скінчиться.

— А може в нього отець, мати?... — Чорт їх побери! Най знають лихо! В мене їх нема й не було, а я-ж що, не чоловік?...

Але диво! Хоч голосна, пануюча думка так досадно спаралась успокоювати Бовдура і утвердити його на повзятій раз стежці, все-таки він чогось дрожав усим тілом, позираючи скося на Андрія та боязно спискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінь стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеться, — воркотів він, — страх як їсти хочеться! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не допоможе тобі твоя добрість, не здуриш!...

Двері відчинилися і до казні встропив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зісnuвся. Йому почулося, що це голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де тото, ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим

небіжчиком татунем сусіди були і приятелі такі, що боже! Дай йому там господи душеньці легко! Але що-ж то з вами спалося? Аж я свої вуха забув, як сказали, що туп Темера сидить із Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усього лиш один був Темера. Певно, то син його, або-що! Бідний хлопча! І туп вас між таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе оп-оп йому вирветься щось із рук, що він уже вважав набезпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести їсти, пити?—питав далі старий.— Нині капрала нема, замість нього я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груди, коли почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що й туп є добра душа, котра ще може робить для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з цієї нори! Йому бачилось, що це він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити,—як-же-ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!...

— Пане!—перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур.—Кажіть при-
нести горілки, кварту цілу, то буде на
пару раз.

— А вільно-ж тут принести?—спитав
Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав,
що для прочих арештантів це буде вели-
кий празник, коли зможуть випити по
порції. То-ж попросив старого, щоби при-
ніс горілки, ковбаси і ще де-не-що доїди.
Старий зразу вагувався, чи приносити
цілу кварту, але коли йому Андрій допев-
нив, що буде бачити на те, щоби пили
попрошки, та й що впрочім на дев'ять душ
кварта горілки і так не значить нічого,
старий зважився вволити його волю.

Полудень. Веселого монячи засіли ареш-
танти довкола принесеної горілки та їди.
Іх очі радувалися тому празникові, якого
давно вже їй послухом не чували. Всі дя-
кували Андрієві за його добре серце.
Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм
куті і раз-у-раз пас очима фляшку
з горілкою. Аж ось нараз він схопився,
вхопив фляшку; обіймив кріпко обома
руками, приклав до рота і почав цідити.
Всі зразу зачудовані позирали на нього,
але згодом кинулися відбирати. Та не
швидко їм це вдалося. Майже пів фляшки
спорожнилося за той час у Бовдурове
горло.

— А суха-ж-би тебе ялиця побила, ти
байстрє поганий!—кляв дід Панько.—То
не чекаєш своєї черги, але дудлиш напе-
ред усіх, як свиня?...

— А-а!—ревнув відсапуючи Бовдур.— За це бігзапламб! Це по-давнівому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і започуючись упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездушно проти себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж,—похопився Андрій, мацаючись по кишенях,—та й десь, бачу, чи випрясся чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно то й ніж немудрий, а все-таки не так шкода, як невігода.

— Шукайте добре,—сказав дід Панько,—ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте моїм, а відтак будемо шукати,—сказав Митро.—Може як спали, та де запрясся крізь діру до сінника. В нас і таке може бути, адить, які сінничища діряві!

— І то правда,—сказав дід Панько,—треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завпрішне увільнення з цієї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім бути вільним!—прошептав він, зітхаючи.—

Почалась-би нова робота, нові змагання, і чень-би бодай що-то зробилося. Але треба взятися порядно, звязатися всім до купи, не трапити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, копрою забивають голови в гімназіях. Ах, небагато чоловік закоштував правдивої науки, але яким-же-ж то другим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на її здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за окончну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, копра-би згори диктувала: так має бути! Треба ще писання, копре становило-би початок і кінець мудрости, поза котрим усе було-б або фальшиве або смішне!.. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять і валять поту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидче—останній удар! Коби швидче воля, ясна як день, широка як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супропи гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відродно хоч на пилинку причепитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, по-над чоло-

віщпвом? Може праця на́ша на нінащо не здала? Може ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що-ж, і вона можлива! І на паку крайністє ми мусимо бути готові, і скоро-б дорога наша показала не східною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!...

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тільки по совісті, щиро та розумно, — за проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітрям. Часом цей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казні пільма густа, бо й на дворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою не плинуть уже думи, не ворухаються спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістря. Його пальці час від часу смотряють те вістря, немов трі-

бують, чи досить воно гостре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при гromі твердше спитьсся. І я-би заснув... Ах, коби то заснути надовго, навіки!... А хіпось тут нині так засне!

Це речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ: слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов-би не знати, що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, зараз бунтує!...

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, бігме, які то люди дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі нажиток? Купить де-що і сам того не їсть! Я-би не так! Ех, я-би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може-би вже час?...

Він піднявся і почав прислухатися. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціяни — вартові.

— Ну, і що-ж, — говорив один, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, акурат як прибігли, то ще був трохи теплий. Та де? Горло аж до самої кості перерізане.

— Господи, — бубонів другий, — відай уже кінець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав-же той серце, такого молоденького...

Тут загриміло голосно і Бовдур не почув поліційнових слів. Але його зняла прівога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немов-би поліціяни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмури́в очі, заткну́в вуха, щоби ніякі внішні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і прохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бредє по кровавій річці; але ось через неувагу він надібав на глибін і шубовснув у ню. Кров кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскопячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обплутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж зіпрів! Але що сон, пустий вітер!... Ну, а може-би тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку до гори. Він ухопив був старого

Жида за горло і почув, як під його пальцями товчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стрівожена його допиком.

— Христос-би птя побив, Жидюго! — воркнув Бовдур. — І так-ємся псвої пари напудив, немов-би був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак спиха, на пальцях начав пробиратися ік ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшись з Мипром; а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперик, підняв до гори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, тупт ліпше, — буркотів він. — Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав пвердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, спрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, ряшуй!...

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув що моци. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші? — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — спогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кості. Кров жбухнула сильніше, рухи

тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім переспали. Андрія Темери не стало...

А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки, то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні її частки раз-у-раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві, — значить, він задарма зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?... За що позбавив життя цю молоду людину? Що за клятий чар заляг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись ув Андрієвій крові, спускала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що тут робиш, Бовдуре?

Це був голос Стебельського, котрого збудило спогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся, — клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, тормаючи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з оствопіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном,

у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокости.

—Постій, побачиш кумедію.

—Та яку?—питав тихо Стебельський.

—Ну, вже будем видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, що сили заgrimав у двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позивалися на ноги.

—Що тут таке? Що тут таке?—питали всі, стрівожені.

—А пан де? Де пан Темера?—питав Мипро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і що моци grimав кулаками.

—Та чи ти сказився, чи що?—кричав дід Панько.—Чого grimаєш? Що то має бути?

—Та якась комедія,—відповів Стебельський,—тільки не знапи яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Це капрал збудився, хопив лихтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів к дверям.

—Що тут за сто дідьків grimає?—кричав він.—Гримало-би тобі по кишках! Чого хочеш?

—Отвори!—крикнув Бовдур, не перестаючи grimати.

—Та не будеш ти тихо, проклята по черевини! Та-же як я отворю, то певно, що не дармо!

—Отвори! Чуєш?—не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілкувану візитирку, так що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив лихтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зі злоспи, бо Бовдур за весь той час не переставав гримати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати лихтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястком що-сили зацідив капрала межі очі, так що той перевернувся без пам'яті на сіняшний поміст, а лампа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі-ж, казав, отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з лихтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу оцьому свинтухові! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай прохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з лихтарями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни спали мов укопані, і йойкнули мимо волі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього нахилений клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а тут що таке?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адить, його власний!...

—І пощо-ж ти, нелюде, позбавив його життя?—запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув або не розумів його. Він клячив над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі. І нараз сліози градом покопилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заридав.

—Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!

Хвилю ще спояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою попрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосіння. Але згодом схаменулися.

—Збирайся, паничу!—сказали до нього.—Тобі вже не туп місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

—Прокляття на вас, посіпаки!—сказав він.—Адіть!—і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею в півперек на дві половини,—адіть, оце моя половина, а оце ваша поло-

вина! Це моя, а то ваша! Не бійтеся, пупки я спокупую за обі, але там є ще бог, справедливий, то він буде вміти розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!...

Брязнули залізні пуга і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тимчасом арештанти христилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі, мов не своїм голосом, обізвався:

— *Quidnam, domine? Diem supremum obiisti?*¹⁾

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на нього рукою, сказав:

— *Pereat homo, crescat humanitas!*²⁾

Але не можучи на лицях оточуючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия 17—20 червня 1880.

1) Що-ж це, пане? Чи наслав ти останній день?

2) Хай пропадає чоловік, хай росте людяність!

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ.

I.

Е, що то ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!...

По місті пропуарами ходять та ходяки з долин висмикують²⁾ — велика штука! А зловлять хап्राки³⁾, то також що? Заведуть на дідівню⁴⁾, кобзнуть там чи й не кобзнуть⁵⁾, та й по всій історії. Вам-би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже по-за плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то-би оттакому Лехкевичові в її руки дістатися! Почув-би, по чому перець.

Я про себе кажу. Були такі, що ще гіршу соломаху коштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно, чоловікові дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке життя! От уже оце двацятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов мушу до свого — по чужих коморах

¹⁾ В злодійськім жаргоні хлопець, злодій. ²⁾ Портмоне з кишенів витягають, т. є. крадуть. ³⁾ Поліціянти. ⁴⁾ Вартівня поліційна. ⁵⁾ Вдарять. (Ів. Фр.).

шарипи. Так таки мушу, бо що-ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одне й лишається, що бухацька ¹⁾ кумпанія. А це також бисприй кінб—день поїдеш, а за хвилю впадеш, та й знов сюди. Та й ще то пуп, то не найгірше. Приходилося нераз і солоно й шерпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попадеться. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не допоможе.

Оп я раз так в однім селі—вже в копрім і де, на що вам те знати?—доситб, опорядив там одного багача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що легше винести, поділилися та й у ноги! Ба, кинулися хлопип, наскочили на слід—уже як там і куди, то вам також ні на що не здасться знати—доситб, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінб зачиналася. Звожували ще овес, починали копати картох²⁾. Народу по полю немного. Погода, сонечко ще припікає. Мені звязали руки назад, при їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай боже!

— Дай боже!

¹⁾ Злодійська (Ів. Фр.).

²⁾ Картох—картопля.

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило-би йому дати пам'ятку, — каже один соляр.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може дозволите нам і від себе де-що дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої, сміючись.

Соляр самий від заднього воза, та до мене.

— Ану-но, паничу, спань!

Стаю. Він підкопав мені штани повище коліна і попідв'язував їх мотузочками по-над колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав та й пустив мене наперед себе по при фіру. Ледве я зробив пару кроків, аж шуп немов гадина впилася нараз в обі мої ноги. Соляр що-сили цвякнув мене батогом по ногах, так, що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце, — крикнув соляр, та й зареготався, і всі з ним. Дропований шнур, та ще й вузлами понав'язуваний, да діткнувся тіла, то мов ножем!... А вузли мов п'явки повпивалися в м'ясо... Я живо¹⁾ далі по при другий віз, — другий соляр те саме. Я по при третій — той те саме. Шість їх було, і поки я минув всі вози, то мої ноги були порізані, мов ножами, а кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі цих солярів, дізнався від-

¹⁾ Живо — скоро.

так, з якого то вони села такі чемні вивелися, то вже я їй їм пригадався!... А мої господарі в регіп, та похваляють солярів, що на який-то вони спосіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо поводитися! — вихваляється один. — Видите, злого йому нічого не спанеться, а пам'ятку буде мати. Ха, ха, ха, ха!

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до війта. Приходимо, нема дома, в поле поїхав. Тільки війтиха щось там по сінях крутиться. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники, — де-би туп його намістити?

— Або я знаю, де? Містить, де хочете, коби лиш не туп. На що мені клопоту?

А я спую та аж очима благаю, щоби змилувалася... Бо вже те я знаю, що коли не у війта, то ночувати мені в того, в кого я гостив. Ну, а там то вже певно добра мені не буде.

Тимчасом вість по селі пішла: привели злодія! Зараз що було по хапах — біжить. Поставали на оборі, дивляться, одні кленуть, другі грозять, преті так собі стоять. Аж туп і мій господар, той що в нього пропажа, пропискується, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як кат. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знатися.

Я нічого.

— Куме,—каже до одного з тих, що мене привели,—ведіть його до мене, там найбезпечніше. Я вже його припилбную.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечніше,—сказала війтиха, стоячи в дверях.

— А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідається.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїлости. Далі завернув ік плотові і виломив колик.

— Сюди його!—крикнув, повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив по при нбого, він замахнувся на мене. Було-би певно тупт на місці по мні, як-би не були його задержали.

— Ні, куме,—сказав один,—так не можна! Заб'єте, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я?—крикнув він.— За такого опришка? ¹⁾ Та-ж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрожати!—крикнув газда і зблизившись до мене, вдарив мене кулаком межи очі. Я пирснув на землю, мов сніп, пітвма заступила очі, пам'ять покинула мене...

III.

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на призвбї, сорочка на мні вся мокра:

¹⁾ Опришок—бандит.

видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло заперпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гупорять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник!—почувся гомін.

Один кинувся отвирати ¹⁾ лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, повстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А ви-диш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику,—осмілився я,—дозвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о,—скрикнув війт,—не можна, любенький, не можна в мене! Тут кум Матії кривди тобі не зробить, не бійся, припильнує тебе добре. Побудь тут, синочку, денбок-другий, поки до неділі, то вже кум Матії з присяжним відвезуть тебе до міста.

Це був четвер; значить, два дні ще,—подумав я собі.—Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю,—каже війт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов на серед обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

¹⁾ Отвирати—одчиняти.

— Ну, що-ж, любенький, не чуєш, що кажу? Кладися! Я, начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять б'уків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, напе вам оцю черешеньку та дайте йому те, що йому після права належиться!—сказав війт, і відрахувавши п'ять, забрався до відходу.—А ви, куме Матію, пильнуйте його і вважайте, щоби йому нічого не сталося. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, щоби живий був!—сказав він, усміхаючись і кладучи написк на те слово «живий».—Я тут завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюги, вже й зовсім стемніло. Матій стояв збоку, як кат над душею, ждав пілки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда?—цідив він крізь зуби, держачи за ланцюг, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюгом і я повалився горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, п'яний!—реготався він. А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печі огонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закупці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки

були бліді і тремтіли, побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець столу, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався і гримнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я його не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернулася. А ти-би хотів такий гріх ни душу брати! Війся бога!

— А він боявся бога, коли підкопувався до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з богом рахується!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кости порохую. Ходи-но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюг, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюг до купи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахнувся чоботом до могого лиця. Відтак почув я біль у груди, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V.

Я знов очунав. В печі погасала грань¹⁾, зрештою в хаті темно й тихо. Я під

¹⁾ Грань—жар.

лавою, скручений у двоє, як слимак. Ру-
хаюся—білб спрашений. Кожна кісточка,
кожне місце... В горлі пересохло, палить.
Я застогнав.

Темна тінб майнула по хаті, дилбко-
пяти невиразно. Бачу, жовте, поморще-
не лице нахилилось наді мною; дрозача,
холодна рука пересувається по моім лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!.. Води!..—простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда
моя! Нелюд якийсь!—шептала баба.—
Бідний ти, небоже, бідний, але що-ж я
тобі пораджу?

— Біг заплаць вам!—прошептав я.

Двері скригнули. Стара щезла, як тінб,
а коли війшов газда, вона вже кахикала
на печі.

— А що, не обзивався злодій?—запи-
тав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара креп-
не ¹⁾, то готова й на правду біда бути.

В мене аж трохи дух уступив. Опі,
гадаю собі, ченб ²⁾ змилується та полег-
шить, попустить ланцюга. Та де там!
Поворкотів, поворкотів, погасив огонь
у печі та й ляг спати.

— Все одно,—ще лиш потю чую,—як
живий, то буде живий і до завтра, а як
ні, то нехай його чорт бере!..

Цілу ту ніч я ані ока не зажмутив. Що
я витерпів за тих кільки годин, того

¹⁾ Крепне—пропаде, вмере.

²⁾ Ченб—може.

певно було-б мені попрохи стало й на десяти літ. Уже гадав, що може кров мене залле і просив бога, щоб післав мені смерть. Але де там! Іншому-би, щасливішому, може було-б і сповнилося те, але не мені. Та вже чи сьак, чи так, а пота ніч була може найп'яжча і найдовша в моїм життю. Ще як-би баба не була мені дала води напитися, то я-би був певно не випримавав. Та відай ¹⁾ на те воно вже йшло, щоб я випримавав!..

VI.

Розвиднілося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує—дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш?—крикнуй.—Ну, проси бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекаче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, та й таки на моїм стало!

Вип'янув мене з-під лави, розкрутив ланцюг.—А, господи, тобі слава! В крижах полегшало, світ якийсь мов той зробився. Але на ноги спати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті запопили, дим пішов клубами по-під

¹⁾ Відай—мабуть.

спріху, мені в очі. Заплакався я, закашлявся,—мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дапи, до води вигнати, а йдучи попри мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирається в поле з плугом, покладати під жито. Вже я прохи втішився. Не буде, гадаю, мого ката хом' через день.

Аж туп чую—гомін. Дивлюся, війт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхається.

— А що, рибонько, добре тебе туп заходили?

Я ледве дишу, а весь у крові.

— Що-ж не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... війте—простогнав я,—другу.. таку ніч... не випримаю.

— Не випримаєш, душенько?—всміхався війт.—Ні, не бійся, випримаєш. Такі як ти вміють примати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі в мене належиться?

Я видивився на нього.

— Ов, непам'ятущий-же ти, голубчику! Ану-ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на снідання п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, на тебе оцю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме,—сказав війт до мого газди, що саме надійшов,—будете мусіти таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, та й арештант.

Значить завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог виривається йому з рук,

а він не може, його відразу задушити. А я знов оддебелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати в того чоловіка без серця. Та й за що стільки муки? От, по правді сказати, може ми були забрали з на-сто ринських, та й з того більша часть йому повернулася. А хлоп був багатий! В нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попастися!...

VII.

— А тут кум присяжний лишиться через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюг та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе його до хати.

А тут я такий ослаблений, такий болющий, такий голодний, що господи. А ще на призббі, в тіні, то й холодно якось, хоч сонечко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, та й дивлюся до сіней. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З богом святим, най бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — де-що поснідав, а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене й гадки не мають. А тут мені борщик підбиваний так запах, так

запах!... Господи, здається, рік життя дави-
би я за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по воли. Аж тут дивлюся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що—каже—небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлепни, занесися ¹⁾! Але живо, щоби той ирод не побачив!

— Най вам бог, бабусю, стокро́тне над-городить!—пробубонів я і взяв мищину. Руки в мене пряслися, а й під старою коліна пряслися зо страху. Але де там! Іно я прохи напився, вже «ирод» надходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

— Що,—крикнув,—ви ще тут моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому гарячої.

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастя, що не трафив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара впеки, а він до мене.

— Хоч-би ти мені тут мав згинутися з голоду, то певно-би я тобі не дав і покоштувати нічого. Рука-би мені всохла і бог-би мене не благословив!

— Але-ж куме, вважайте!—промовив присяжний.

— Що? Мені війт казав стерегти його, але годувати злодюгу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи попри мене, ще раз зо всієї сили чоботом копнув мене опшуп у саму ямку під грудьми. Я, як сидів на плиті, так і пере-

¹⁾ Занесися—підкріпися.

вернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немов-би хто горло мотузком перев'язав. А коли я пропам'ятався, то вже був на іншій місці: змочений водою, а коло мене поралися стара й присяжний. За кожним віддихом у груди колело страшенно. Бачите, кістка переламалася, так що ще й досі хилітається.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара, мов та квочка, ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — бог-би вам віку продовжив, дайте де-чим занестися!

— Коли-ж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, попоргувалася трохи з господинею і винесла мені другу мищину борщу, байдицю¹⁾ хліба, каші з молоком, так що я, богу дякувати, трохи підкріпився. Господи — гадаю собі — коби то де як на вольний світ! Ще-би я може тепер знайшов на стільки сили, щоб утекти.

Стара винесла собі кужіль на призьбу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею де-що говорити, але ліниво. Спека стояла на дворі.

¹⁾ Байдиця — кусок.

— Ей, пане присяжний!—спогну я.— Згляньтеся на мене, такого побитого та замученого! Адить, як тут сонце пече! Дозвольте мені припочити трохи опут у стодолі. І так, як господар приїде, то мені в ночі спання не буде.

— Ой, так, так!—докинула стара.— Вже що той його цієї ночі накапувався, то нехай бог боронить! Я не знаю, як сирота витримував.

Присяжний вагувався.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійтеся бога, та як мені втікати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюг на мні такий пляженький. Коби лиш трохи припочити на тоці на соломі.

— Дозвольте йому, дозвольте, пане присяжний,—сказала стара.— Там є солома ще від позавчора, і верета, і кожух, що ним газда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отворяться, то відси буде його зовсім видно. Та й куди-би там йому втікати?

— Ну, про мене, їди та пролежся,—сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, що би міг, сидячи, в кожній хвилі бачити мене.

— Господи, тобі слава!—погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрився кожухом,—ах, як легко мені зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горілиць, дивлюся. Перила повні снопів заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там дістатися—

гадаю собі,—а пам-би вже байка. Продер-би причолок, па в долину по спірісі, па в огород поза сподолою, а пам... мені впрочім і думати не хотілося, що буде «пам», коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний кліє носом, стара пряде на призббі. Як-би то я тихенько справився—не вчули-би, а поки-би похопилися, то певно минула-би добра хвиля. Але ба, залізне пупо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану,—гадаю собі—спрібувати ¹⁾, чи не дасться репязь із руки зсунути. Заперся я раз—годі. Ще раз—не йде, хоч не багато й хибує. Е,—гадаю собі,—хоч-би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ану-ж присяжний прийде обзираєти! Гадаю собі: зачекаєти ще! А поки що, треба накрупити перевесел поненьких із сіна, щоб потім обкрутити ними пупо, щоби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я його добру жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, па й пішов на свою колоду.

IX.

Тепер час!—подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим легше з неї сховзлося залізо. Як попер, так воно й

¹⁾ Спрібувати — попробувати.

сковзлося, хоч аж кості в долоні за-хрустіли. Ну, слава тобі господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами пупо і прив'язав його до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер коби на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із-під кожуха, але так, щоби він лежав так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро зпід кожуха, я шусть у куп, де мене вже з-під шопи не було видно, а пам горі стіною по делинню на платов. Тяжко було, але страх додав сили,—видряпався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися крокви, по лапах, мов по сходах, звішений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька китиць, зубами кусаючи ув'язки, і пим отвором прописся на двір. Боже, яким милим видався мені світ, коли отак, збиший, змучений, дрожачи я висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати—гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов зорями.

Бовтнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом спав на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я дозволив собі віді-пхнути. Слухаю—ого, в селі крик, гомін,

гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. Еге—гадаю собі,—шукайте тепер віпра в полі!

Шмигнув я лозами, та в луги. Де були при сіні люди, там я їх виминав, ховаючись поза копиці. Луги в тих сторонах тягнуться довго-довго по-над ріку. До кількох панів належать. Де-куди копиці, де-куди вже спирти або стоги,—то там пусто зовсім.

Вечоріло. Я страшно змучений, пити хочеться, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим пруттям. То я по пруттю видряпався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а потім сіно вибране попідпихав долом по-під пруття. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскав шмаття від крові, обмився сам. Як-би ви були тоді виділи моє тіло—ціле синє як боз, а червоних рубців стільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє тімаття не висохло, а відтак забрався в своє леговище. Високо геть, щоби мене ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долоні. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по цих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі своєї нори. То раз я чувся таким слабим,

що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерті,—то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знову розгадувати, що тут діяти далі.

Х.

Що-ж далі? Перележав я так дві доби, не рухаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечора та й далі з криївки! І розуміється, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпився, та й ще таки пої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчислили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на нього недобрий, що, не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкамаття.

Що вже я відтак нераз перевідувався сторонськими людьми: а що там мій газда поробляє? Сміялися. Кажуть, що зразу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як його обчислили до дрібки, то припих. Усе—кажуть—боїться, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний!—кажу я.—Перекажіть йому, що нехай не боїться. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп ¹⁾ по собі лишав. За підпалення кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості йому пригадаюся!

Львів, у лютім 1881 р.

¹⁾ У злодійським жаргоні слід, знак, зрада. (Ів. Фр.).

ПАНТАЛАХА.

I.

— Но, Панпаляха,—мовив з чеська по польськи, на половину плаксивим, а на половину насмішливим голосом директор в'язниці,—чи я ті не повідаць, щоб ти се не пориваць утікат. Відіш, цо ті з того прішло! Досталєс пмдєсат кіїв перед целим криміналом¹⁾, достанеш кайданки і цели месец казенки, та й годі. А там-пего паніче, цо ти му помугль утікнути, ми єго єще зловіме, не бойсе! І пего самого закоштує, цо і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішуче Панталаха.

— Не буде! — запищав директор, при-скакуючи до нього. — Як ті мі сміш так гадаєш? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в жєлєзах випровадіт на гоф²⁾, абис се подіваць, як то буду солдаті прат кіяма. Не бойсе! Ми се не прєстрашимє, же он політицки вазєн, же он вєльки пан і вєльки Поляк! Ми му

¹⁾ Кримінал — тюрма.

²⁾ Гоф — подвір'я.

покажеме, же у нас є констітуце і равноправност: цо Панталяха дустань, то і Земеховски дустане. Як буг над нама, дустане!

Панталаха не відповідав нічого, — стояв спокійно біля дверей тюремної канцелярії, з лицем похиленим до долівки і з незапримітним іронічним усміхом, що грав довкола уст.

Це був мужчина середнього росту, підсадкуватий, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, цеб-то в куртку з грубого, сивого сукна, в такі-ж шаравари і з такою-ж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленкувато-жовте «від тюремних мурів», волосся на голові коротко обстрижене. Була це звичайна «зłodійська, кримінальська» фігура. Лише в невеликих, чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертості та невтомимості, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних річей оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроєних уст грав напів іронічний, напів жарпливий, гумористичний усміх, якого не міг прогнати навіть біля одержаних перед хвилиною на тюремнім подвір'ю п'ятдесятих кіїв.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постать зłodюги, що стояв перед ним. Були давні знайомі. Панталаха в коротких відступах часу відсижував уже, як сам висловлювався, «трешню капітуляцію» по вісім літ за крадіжі, доконувані нераз

з казочною зручністю, але звичайно також майже з дитинячою легкомисністю і з повним недбалством на замазання слідів злочину, так що по кожнім таким учинку жандарми просто, як у дим, ішли до Панталахи, а цей звичайно й не думав відпиратися, лише хвалився «штукою», з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності. Краси для самого зиску він уважав нечесною для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусіли-б були відстрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділлю задля близькості російської границі, він ніколи не бавився,—ніколи не крав коней зі стайні або з пасовиська. Напомісць сам хвалився, що раз тільки в своїм житті «споганив пальці кінським стервом», укравши одному панові четверню з перед самого носа, з карити на-серед дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на попасі, а бачучи, що з заду до карити прив'язаний ремінним поясом тяжкий куфер ¹⁾, перерізав пояс ножиком і пішов на перед тою дорогою, куди мала їхати карита. І справді, карита швидко над'їхала: пан у середині, а на козлі фірман і локаї. Коли вже карита мала порівнятися з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карити підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, пріснув до решти і куфер упав на дорогу.

¹⁾ Куфер—чемодан.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфра, — ви щось загубили.

Повіз зупинився. Локай зіскочив і побачив, що це впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман. — Як він міг упасти? Адже-ж я сам прив'язав його, як бог приказав.

І зліз також, щоб оглянути ремені. Пан тимчасом почав гніватися, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумане, швидше! — кричав. — Не зав'язав один з другим ременя як слід, і тепер розв'язався.

— Ні, прошу ясного пана, — мовив фірман, надіймаючи капелюха, — то ремін тріс. Я мовив ясному панові, що треба нового ременя. Тріс, як-би його хто перерізав.

— Ну, то що-ж тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зішити. Маю при собі все, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразівно буду готов.

— А ти, — крикнув пан до Панталахи, — попримай коні! Чого стоїш, як туман! Бачиш, що коні муха пне, не хочуть спокійно.

— Служу ясному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коней. — Мій боже, але-ж бо ви небожата заплутались! Пррр! Стій, кося!

І за одним махом зробив порядок: повідпинав нашихники від дишля, а потім обійшовши довкола, одною рукою вхопив

за поводи, а другою так само швидко повідпинав орчики від шпелъваги, закинув їх одному задньому коневі на хребет, сам сів на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що це має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха, з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої пів милі, знайшли в рові коло дороги покинену упряж крім поводів та кантариків. І не вважаючи на найстаранніші пошукування, не віднайдено ані злодія, ані коней. Аж пізніше, при судовій розправі в цілком іншій ділі той самий пан, що засідав між присяжними судьями, пізнав Панталаху, а цей добродушно признався до своєї шпуги.

Та найбільше виробляв Панталаха з корчмарями. Не було в околиці багатого корчмаря, купця ані торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори пришрібовану вертгаймівську касу, витягти заспаному властителеві з під подушки пачку банкнотів,—такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім не в дивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук він попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання

ключів, виприхів ¹⁾ і тому подібних знаряддів. Досі розповідають у Скалаті забавну історію, як тамошні Жида по виході Панталахи з в'язниці за порадою рабіна вислали до нього депутацію і взялися платити йому місячну пенсію по 30 карб., щоби лише жив собі спокійно і не робив їм шкоди. Панталаха прийняв цю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне життя, і раз перед торговим днем як забрався в ночі на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд ²⁾ усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повитали Жида той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор в'язниці, і годі заперечити, що вони робили йому поде-куди навіть симпатичним цього податкового «майстра злодія», який зрештою в цілій тюрмі тішився незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалуватися на Панталашине поводження в тюремних мурах; ані в казні ³⁾, ані в «лабораторні» ⁴⁾ Панталаха ніколи не робив «субернації» ⁵⁾; навпаки, навіть між іншими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівняний. Одно лише було нещастя: від часу до часу любив зробити збитка

1) Виприх—відмичка (рос. отмычка).

2) Ляд—ящик.

3) Казня—камера в тюрмі.

4) Лабораторня—тюремна робітня.

5) Субернація—неспокій, сварка.

власням, а головно—від часу до часу нападав на нього гедз, і поді ніщо не могло зупинити його перед раз-у-раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просити його, чи напоминати, чи карати, чи замикаати до казенки¹⁾—ніщо не помагає. Раз утік із полевой роботи, до якої доохресні державці²⁾ наймають ліпом арештантів,—і від поді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмішавшись непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвір'я, раз спустився по вогневім мурі з даху на вулицю, а останнім разом до спілки з якимсь Замаховським, поліпичним в'язнем і власпипелем дібр, утік перебраний за поліціянта просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замаховський пропав, як камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замаховський давно вже за границею, десь у Франції або Швайцарії. Цього вже було забагато для прокураторії і крім звичайних дисциплінних кар Панталасі присуджено пепер даати в присутності всіх в'язнів 50 кіїв, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причиню-

1) Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди сажають за кару злочинців, що провинуватяться проти домашньої дисципліни в тюрмі. (Ів. Фр.).

2) Державець—поміщик.

вала йому Панталашина втікацька манія, директор розжалобився і напів плаксивим голосом приговорював:

— Буй се бога, Панталяха, що ти себе мислиш? Коли ти даси покуй пему утіканю? Вже-ж ти єдинаст рази утікаль, і що ті з того пришло? Не ліпше по одседет, що ті присудено і вийти собі спокоєне? Маш еште того пуль року—просім те, не роб віце того гльоупстві!

Блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена поштать.

— Пане директоре,—мовив спокійно.—Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені-б прапилась нагода втекти, то впечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заламав.

— Но, слішіте, що тен млюві—обернувся він до стоячих довкола спражників та ключників.—І пакему чоловікові я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталяха, що я ті еште повім. Ми тут маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілять до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю це віддавна,—мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ті се юж в тим пуль року не трафі оказія до утікані. Ід-же тепер до казні та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і будеш мусіль переспацироватьсе до казенкі.

Панталаха вклонився і вийшов, міцно сціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II.

Хвилю йшли мовчки довгим, темним коридором, нарешті ключник порівнявшись з Панталахою, мовив:

— Слухай, Панталаха, а чуєшся дуже слабим?

— Я? Від чого?—знехотя перепитав Панталаха.

— Від чого! Багатея! П'ятдесят буків дістав і ще питає, від чого?

— Буків—з призирством процідив Панталаха.—Що мені то значить! Не спілби я їх нераз дістав, та й не таких ваших цісарсько-королівських буків! Як-би то пан знав, що не один із нашої бранжі¹⁾ дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то поді-би пан знав, що значить «випримати». А це що? Ніби мене п'ятдесят блох укусило.

— Ей Панталаха, Панталаха!—з щирим жалем мовим ключник.—Чи ти не боїшся бога опак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі бог здоровля, дав тобі талант у руках, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та бога хвалити!

Панталаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Це був одинокий тюремний ключник, у яким оця «собача служба» не вигасила до решти

¹⁾ Бранжа—компанія.

людського чуття. Гострий у сповнюванні своїх обов'язків, поза їх обсягом був людяний, м'який і лагідний як дитина, вмів бачити в арештанті чоловіка рівного з ним, не раз зіпсованого, але частіше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, щоби глядів крізь пальці на їх нічні піятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусіли всі спати в порядку; ані горілки в пухирі не приніс і крізь візитирку ¹⁾ при помочі простинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та зате коли інші ключники та спражники, може для замаскування своєї потаємної поблажливості, за яку арештанти, мусили їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводитися з арештантами, як із собаками, били їх у лице і не озивалися до них інакше, як „ти псе, злодюго“!, то ключник Спориш повадився завсіди лагідно й людяно, а коли на якого арештанта найшла пуга за свободою, він і потішив його і лист до дому написав і відомість від свояків приніс, коли директор не допустив їх самих бачитися з в'язнем. «Спориш у службі собака, а поза службою чоловік», такий був загальний суд арештантів про цього ключника. Тим то й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин, а напомісьць його людяні прик-

¹⁾ Візитирка—„вовчок“, віконце в камері.

мети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришові можна довіритись, що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором і найлагідніше судить усякі дрібні проступки проти гострого домашнього порядку тюрми, хоч супроти арештантів сам його гостро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим то щирі ключникові слова не обурили, ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю і з де-яким відтінком смутку в голосі:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені це, з доброго серця. Але прошу вас, дайте цьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт гложе, і що з воза впало, те пропало. Найліпше перестаньмо про це говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, ще сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Ніби то я не думаю що день і що годину! Ніби то мені в оцих проклятих мурах такий рай, що треба аж п'ятдесятбох буків, щоб я подумав про себе! Ей пане Спориш, ніби то ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

— Знаю це, знаю — мовив Спориш, — але власне я хотів-би, щоб ти не потрібував більше втікати від того меча.

— Га, це вже як бог дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір'я. Треба було перейти півперек того подвір'я і вийти в супротилежний, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали на той гомін, їх вуха давно привикли до цього. Але вийшовши з темного коридору на ясне, соняшним світлом залите подвір'я, ключник нараз ухопився за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай, Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблисли іскри радісного дождання, але зараз і щезли загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха ніби розчарований.

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх трактиєрнях та пиварнях раз-у-раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив цей і махнув рукою. — Що мене це обходить! Ніхто мені й цента за це не дасть.

— Отже власне помиляєшся! — відповів усміхаючись ключник. — Власне вчора вечером сиджу у Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають на голос твою історію. Кажу тобі, описали тебе,

як бог зна якого Карпуша ¹⁾). Прочитали і почали говорити про тебе, яка то шкода такого чоловіка. Ну, втрутив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводишся у в'язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра—ніби то сьогодні—маєш дістати буки. Глипнули вони по собі, далі один виймає срібного ринського і мовить до мене: «Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому оцього ринського ²⁾ на пам'ятку від мене». Хвилю я вагувався, а далі думаю собі: «Що-ж, добра душа якась цей панисько, нехай і так буде». Він тимчасом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридору. Ключник добув із кишені паперовий звипочок і розвинувши його, подав Панталасі велику срібну монету.

— Паперу тобі не дам,—мовив усміхаючися. Спориш, — бо паперу в'язням не вільно мати.

— Най йому бог дасть здоровля, тому пану, за такий подарунок,—мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху.—І вам дай боже здоровля, пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені цей подарунок. Інший певно був-би сховав цього ринського собі, а про бідного арештанта був-би й не подумав.

1) Карпуш—напів легендарний розбійник.

2) Ринський—карбованець.

— Ну, це вже було-би негарно,—мовив Спориш з відтінком гордості.—А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за це аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, це було-би зовсім не по людськи.

— Біг заплачть вам, біг заплачть!—дякував Панталаха, що одержавши того ринсбкого нараз немов зовсім перемінився, ожив, як коли-би сам над собою не міг запанувати. Не вважаючи на ціле своє співчуття Спориш, бачучи цю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнатися від думок зовсім непідхлібних для Панталахи.

— От, зараз видно злодійську жилку!—думав чесний ключник.—Скоро лише цей нещасливий гріш доторкнеться до його руки, зараз немов-би чорт вступив у нього. Ну, туп даремні всякі упімнення. Кривого вже не напростує ніщо, хіба рискаль та лопата. А шкода чоловіка!

Панталаха тимчасом не то йшов, не то біг коридором о цілі два кроки перед ключником, очевидно сквапно йому було до своєї казні.

— А що, може принести тобі якого їдження за ті гроші?—запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверях казні.

— Е, ні,—мовив Панталаха,—треба лишити на пізніше, на казенку.

— І то рація—мовив ключник, впускаючи його до казні та замикаючи за ним двері,

— Чорта з'їси, заким мене побачиш у тій проклятій казенці!—буркнув Панталаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III.

Хвилю стояв недвижний при дверях, блідий, з записненими устами, вдивляючися десь у неозначений простір, із виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз, мов божевільний, почав скакати по казні на одній нозі, крутитися довкола, попирати долоні і перероздирати то директора, то ключника, то себе самого. Потім з виразом комічної люпости прискочив до зачудуваного товариша своєї казні, єдиного, що міг туп поміститися з ним разом, і вхопивши його за плечі, спруснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з'їм тебе!

— Такі-сте голодні—з невинним видом запитав товариш.

— Не голоден, але тішуся!—відповів Панталаха.

— Тішитесь? А то чим?

— Тим, що в тебе осячі вуха.

— А може на вас, буває, шальга ¹⁾ напала, нанашку?—запитав парубчак. Це було його звичайне питання, коли чогось не розумів.

— От дурень!—засміявся Панталаха.—Кожного по собі судить.

— Ну, то чого-ж так тішитесь?

— А ти цікавий знати?

¹⁾ Шальга—шалість.

²⁾ Нанашко—дядько.

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, то бодай хочу знати, за що та й через що?

— Чи бачиш його. Не досить поросляпині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра великдень.

Товариш випріщив на Панпалаху свої великі, придуркуваті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті останні слова.

Був це двадцятилітній парубчак, але судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п'ятинадцять літ—така миршава та мало розвита була вся його постаць, таке дитяче лице, і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвипий був і його ум. Був це напів ідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якої будь напруженої та випревалої духової діяльності, та напомісць похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасти або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокости. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома зі своїм молодшим братом, він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чопирі роки, які „дурний Прокіп“ провів у оцій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною, ані охоти до праці, але раз-у-раз занятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір'я треба було випихати його силою, сам він ніколи не почував потреби вихилитися зі своєї напів темної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, недаром звалася «пеклом». Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілім закладі. Положена в сутерені¹⁾, в темнім куті величезної будівлі як раз обік п'юремної кухні, вона в літі була душна, як правдиве пекло, а в зимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одне мале віконце, що виходило на північ, а затінене було з заходу муром офіцини²⁾, так що від часу збудовання цієї офіцини соняшний промінь ніколи не заглядав до цієї нори. Давніше ця казня служила за склад кухонної посуду, але коли побільшено «штанд»³⁾ арештантів у закладі, випорожнено її цю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешкання, «поки бестія не здохне». Правда, досі ця надія не справджувалася; Прокіп жив і був здоровісінський, хоча, здавалось, ані не ріс тілом, ані не робився розумнішим. Окрім Прокопа давано сюди звичайно на короткий час такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий «цувакс»⁴⁾ з високим декретом⁵⁾; таке переселення дозорці називали гумористично: «дати на відхіднім покоштувати пекла». Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ця казня лежала в самім осередку п'юрми і подавала най-

1) Сутерен—підвал.

2) Офіцина—додашкові забудування, як кладовки, сарай і ин.

3) Штанд—кількість.

4) Цувакс—приріст.

5) З довголітнім присудом.

менше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною ґратою, що виходило на подвір'я, зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким крім ключника всю ніч ходив військовий папроль, а в середині ніякісіньких меблів, крім двох тапчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі частини, з яких була зложена піч,—оце й усе оточення, що й справді дуже мало могло захопити до втеки.

Панталаха вкінці в спокоївся і буркнувши щось сам до себе, сів на своїм тапчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю, або неначе хотів насититися на кілька днів наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзира́ти його на всі боки. Його очі заіскрилися живою радістю, і хоча зовсім не мав сантиментальної вдачі, то проте в пориві гарячого чуття притулив монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердешно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Піднявся зі свого купа і наблизився до Панталахи, спускаючи помаленьку, тихесенько, мов кіт на чапах. Очі випріщив ще більше, ніж звичайно.

— Що це маєте, нана́шку?—запитав, вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кожний старший чоловік був для нього нана́шком, це́бто хресним ба́тьком.

— Гроші,—відповів Панталаха.
— А хто вам що дав?
— Святий Миколай.
— Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?
— Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То святий Миколай прийшов і повідає: «Ну, ну, Панталахо, не плач, небоже, і не бійся нічого! На, маєш оцей гріш, він тебе виведе з цієї в'язниці на вільність».

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панталахи і не зводив очей із срібного гульдена¹⁾, що його Панталаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому очевидно з великим зацікавленням.

— Знаєте що, нанашку?—промовив нарешті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені шой гріш.

— А тобі, дурню, по що?

— То таке гарне, буду ним бавитися.

— Оп дурень! Хіба-ж ти не чув, що це не для забави, але на те, щоб із в'язниці дістатися на волю?

— Т-а-а-к?—з виразом розчарування процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на волю?

— На волю? Що це значить: на волю?

— Ну, додому, дурню, до твого папа, чи хто там є в тебе.

¹⁾ Гульден — карбованець.

— До дому?—скрикнув Прокіп з виразом перестрахи.—Ні, не хочу додому. Там мене будуть бити.

— Ну, не хочеш, то не ходи, то й сиди собі шуп каменем!—мовив Панталаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під написком шила розкололася на дві половини, як коробочка, а в її виструганому нутрі показалася звинена в кружечок понесенька, як волос, англійська пилочка до різання заліза.

— Ой господи—скрикнув Прокіп, що пильно придивлявся пій маніпуляції,—а це що таке?

— Тихо будь!—госпро мовив до нього Панталаха. Хіба ти не чув, що це дар від святого Миколая?

— Ага!—спиха прошептав зовсім переконаний Прокіп.—А це що в ньому у середині?

— То таке зілля, ключове зілля називається. Ти чув коли про таке зілля?

— Чув. А що-ж це за зілля?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнутися до замка, то не треба й ключа, кожний замок отвориться. Можна ним розкрити залізо, так як ножем хліб краємо.

— Йой!—скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючися мовив:—Ану, нанашку, розкрийте оцю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ!—радувався Прокіп.—Я ще не бачив, як піч крають.

Тимчасом Панталаха виняв пилку з тої оригінальної схованки і відвернувши чимось Прокопову увагу в інший бік, ментально віпхнув її в щілочку свого папчана.

— Добряга Замеховський,—шепнув він. —Таки не забув мене. Нехай йому бог дасть здоровля! Рад-би я знапи лише, що то були за панове, що так хитро вивели в поле опого тамоватого¹⁾ Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку?—запитав Прокіп, знов обертаючися до нього.

— Говорю «опче наш» до святого Миколая за той великий дарунок. Слухай, Прокопе,—мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками випорожненого гульдена,—хочеш мати це?

— Хочу!—радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Опже слухай. Поперед усього мусиш про все, що туп бачиш, мовчати як пень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Це значить, нікому ані слова не мовити: ані кухареві, ані Споришові, ані нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А в ночі маєш спати, хоч-би туп у казні й не знапи що діялося.

— Добре! Буду спати.

— А як-би ти збудився і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічого і нічого.

¹⁾ Тамоватий — дурний.

Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачив.

— Пам'ятай-же собі. А як-би ти хоч словечко сказав, то я прийду, випягну тебе з поспелі і запащу просто до твого дому.

— Ні, не хочу додому!—скрикнув Прокіп.
— Там мене будуть бити. Волю туп сидіти і мовчати.

— Добре, гарно!—мовив Панталаха і погладив його по розчіхраній голові.— Сиди і мовчи, хоч-би тебе не знали про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як будеш опак справуватися, то дістанеш оце!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок гульдена.

— Дайте, дайте!—благав мало що не зо слізьми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти-би хотів зараз!—мовив Панталаха.— Та бо ти ще не заслужив. Справуйся добре цієї ночі, спи пвердо, а завтра рано скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш цей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож то буде гарно!—скрикнув Прокіп, плещучи в долоні.

Тимчасом Панталаха встав, наблизився до стіни, підскочив і вхопивсь обома руками віконних ґрат, а потім на руках піддвигнувся в гору, поки не доторкнувся лицем до ґрати. Хотів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від сумежної офіцини

закрила вже ціле подвір'я, очевидно вечір був уже близько, хоча сумерки не запали ще. А що це діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадався, що мусить бути не далше, як сьома година.

— За годину будуть замикаєти,—мовив сам до себе,—значитьсь, маю ще годину часу. Цього може й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Припулив насамперед очі, а потім вуха до отвореної візитирки—на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора чути голос ключника, що балакає щось із вартовим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці¹⁾,—муркнув Панталаха.—Це добре. Сьогодні на моє щастя нічну службу має Спориш, а він як набалакається з вечора, то потім дріматиме всю ніч. Та й до того в ногах не міцний: хоч-би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну, балакайте собі, — додав їдко, — я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! От-би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казни та й глип-глип: дурень є, а розумного чорти вхопили!

Засміявся коротким, безголосим, грудним сміхом, а потім відійшовши від дверей, поліз просто під тапчан і давай там за чимось нишпорити та шпорпати по

¹⁾ Пака—ящик.

помості, по кобилівницях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала і повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанажку? — не виходячи з дива, запитав Прокіп.

— Того, чого ти не загубив, — відповів закусуючи губи Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жибонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилиною? — мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись, запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати оце!

— Ага! — похопився Прокіп, ударивши себе долонею по устах. — Мовчу вже, мовчу!

І не зводячи очей із Панталахи бідний ідіот усів, скулившись, на своїм тапчані, мучачись з одного боку цікавістю, а з другого бажанням одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до оцеї казні, Панталаха вже зачав думати про випеку, і не вдоволяючися самим думанням, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що яким-будь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанти знали його вдачу і тямали також, чим йому найліпше можна прислужитися. Тож коли хтось з них, що ходили «на світ» на роботу, знайшов який шмапок заліза, дріпсу або бляхи і міг неспостережено сховати це при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого кри-

міналу шила, ножі та ножики, а що йому видавалося придатним, те ховав для себе. В хованню був майстер, і не вважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим то й не диво, що проп'ягом його двотижневого побуту в тій казні в звісних лиш йому самому схованках назбиралося вже не мало шматочків усякого заліза, яке він тепер повидобував і, розложивши на тапчані, почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придатися для сфабрикування відповідної оправи до пилки. Вибрав нарешті досить грубу і міцну залізну штабку, та встроївши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тягливою того лука мала бути пилка, яку при допомозі поненьких, а міцних мосяжних дропиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодичній напруженій праці пилка була готова і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радості. Оцей маленький, на швидку склемежений, безформний предметець мав статися для нього ключем до свободи. О, коли-б лише цим разом іще видобутися звідси! Тепер уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю.

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, куди-б то сховати її. А ну-ж ключник вечером перед зам-

кненням дверей захоче зробити в казні ревізію, як це траплялося досить часто! Всміхнувся, побачивши на примурку під вікном пів бохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзираєти його.

— Це мій хліб! — несміло запищав Прокіп.

— Мовчи, осле! Адже-ж не з'їм тобі хліба! — мовив гостро Панталаха, розкріїв хліб півперек через м'якушку, не краючи шкірки, віпкнув у розкрій свою пилку, а потім списнув хліб так, що, дивлячись здалека, ніхто не був-би доглянув, що хліб був надкrojений таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кожний його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі це? — гаркнув припишено але сердито Панталаха. — Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях ввійшов ключник з лампою в одній, а звязкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце по-під тапчанами, примурок під вікном, заглянув угору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і побажавши арештантам доброї ночі, почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході

всміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить ще лишилось йому від учора масла, донконе потрібного для смавання пилки, щоб тим способом менше чути учинити її скрегіт та писк. Спасибі богу, масла було аж занадто. Все складається корисно.

— А тепер, Прокопе, підемо спати! — мовив по хвилі Панталаха. — І пам'ятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати як забитий. Що-би тут ясні громи били, то ти не повинен чути нічогісінко. Чи може будеш іще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... адже-ж там у моїм хлібі ваше ключове зілля. А ну-ж з'їм його й трісну? — мовив Прокіп з виразом невдоволеної тривоги на своїм дитячій лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панталаха. — Адже-ж ти не з заліза. То лише залізо тріскає від того зілля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його немичними вилицями, Панталаха, не роздягаючися, кинувся на свій тапчан, щоб проспатися пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко потім, наївшись, заснув і Прокіп твердим сном.

IV.

Тільки що вибила одинацята. Ключник Спориш, набалакавшись досита з вартовим жовнярем, пройшовся здовж коридора, послушав, чи спокійно сплять арештанти

в казнях, а переконавшись, що все в порядку, знов засів на самім кінці коридора на великій паці і почав дрімати.

На тій самій паці сидів також у глибокій задумі, більше подібній до дрімоти ніж до філософічного заглиблення, опертий на карабіні¹⁾ вояк. Патроль у тюремнім коридорі належала до найвигідніших родів військової служби. Заведено її нещодавно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишління, тим то й не диво, що фірери, коменданти патролі позволяли воякам, упомленим вартою на інших стійках, дрімати в коридорі, і що патроль у коридорі вважалася упривілейованим постом або, як казали вояки, «ласкавим хлібом». Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройти по коридорі пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дрімати в тій позиції, тільки не лягаючи та не випускаючи з рук карабіна.

Чи довго, чи коротко дрімав ключник Спориш, — цього не був свідомий. Йому здавалося, що це не трівало й п'ятбох мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що це було? Чи то ві сні, чи на яві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний, хрипливий посвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хропіння якоїсь сонної, але не

1) Карабін—рушниця.

людської істоти? Грр, грр, грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той звук, що міг значити, як довго тривав перед його пробудженням. Почував лише якусь неясну тривогу в своїй нутрі. Осб він спанув, напруживши слух і пере-хилившись наперед горішньою половиною тіла—слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, бог віра!—шепнув Спориш і перехрестився, а потім як мога най-обережніше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридору. Зупинявся біля дверей кожної казні, нахилив вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого, рівномірного сапання сонних арештантів. Десб-не-десб цей або той хропе,—але цей звук зовсім від-мінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині коридору і стояв довго, з десятих мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повториться таємничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з кута, в якому ключник дрімав перед хвилиною, почулося нараз голосне, з при-свистом хропіння. Це так патролював вояк. Держачи обіруч приписаний до себе карабін, він закинув голову взад, опер її о стіну і сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп мов підрізаний.

— А, так!—промовив Спориш, почувачи в душі значне вдоволення, коли до його слуху долетіло оце хропіння,—так осб відки долітав до мене той шелест! А я

дурень подумав уже, що це бог зна що таке! Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка на бік, так щоб не хріп йому над вухом, а потім чуючи, що його морить сон, сів знову на паку, похилився також головою до спіни і шепчучи щось — чи то молитву, чи лайку тому, хто так не в пору збудив і наполохав його, — заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні по руками по ногами, рушав вусами як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився. Нарешті з очевидною напругою, весь облипий потом прокинувся і сів на паці.

— Грр, грр, грр! — то був перший згук, що долетів до його слуху.

Оглянувся на вояка, та цей усе ще спав на боці — ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому слюзи станули в очах...

— Грр, грр, грр! — чути раз-у-раз виразнісінько з темної безодні коридора. Це вже не хropіння сонного, ні! Це зовсім інший гомін, більше металевий, більше дразливий для слуху. Що це може бути? Тихесенько спустився на поміст, станув без стуку, — гарчання все чути та й чути. Поступив крок, другий — іще чути. Розлягається виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні.

Ще один крок зробив з найбільшою обережністю—а це що? Гарчання затихло. Тихо як тінь посунувся ключник здовж коридора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька кроків поспавкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух—тихо і мертво, не чути ані найменшого руху, крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця—ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене!—пробуркотів ключник.—Во ім'я отця і сина і святого духа, амінь! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр! — залунало нараз із глибини коридора, так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці зомлілий із переполоху. Зблід увесь як труп, але коли по хвилині оп'ямився і звернувся в той бік, гарчання вже затихло і найглибша тиша знов запанувала в темних челюстях коридора.

— В тім щось мусить бути!—промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розрізняючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та проте не втратив надії, йшов чимраз даліше, а дійшовши до кінця коридора, вернув назад, зупинився біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почується

знов загадкове гарчання. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки — навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати тій ніби то тишині і хто зна, чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ану-ж там у якій келії один із тих страшних злочинців, замкнених тут, душить, ріже, мордує другого, а нещасна жертва вряди-годи захарчить під його руками? Ні, харчала, та й перестала, а тепер уже запізно!

Та проте ключник чекав, надслухував даліше. Кілька разів йому здавалося, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясненої тривоги, але потім переконувався, що це була омана його слуху, надмірно роздражненого довгим напруженням. В такім стані кожний найменший шелест, хрюпіння сонного арештанта, рух миші, що перебігала півперек коридора, випадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст, — кожний із тих звичайних шелестів та звуків тюрми, в якій мурах спить півтора тисячі людей і до яких він віддавна мав нагоду привикнути, тепер видавався йому якимсь громовим гуркотом, у кожному чулись йому то кроки страшних убійників, що закрадаються тіками з в'язниці, то притишена праця коло виломлювання ґрат або барикадування тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дождав, що в найближчій секунді ціла в'язниця рикне страшенним

вереском, залунає ломіт та лускіт валених мурів, гук виспрілів, град проклять і лайок і все те, ціле пекло страховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальність. Але минала хвиля за хвилею, в'язниця дрімала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих сутінок коридора моргали полохливо, а на супротилежанім кінці, на паці чути було здорове, правильне сапання вояка, що спав у сидючій поставі, опертий плечима о мур, а руками о карабін, на якого люфі¹⁾ опер також своє підборіддя.

— Чи-ж мало-б'ує те мені причутися? Мав-би то бути сон?—запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожданці, і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли втім, мов грім із ясного неба, ось туп за його плечима, в одній із центральних келій розлягся справді страшений, оглушливий гуркіт, немов-би на залізний поміст падав град величезного каміння. Ключник застив на місці, задеревів і не міг ворухнутися. Хвилю було пихо, мов у могилі, а потім залунав другий стук, немов-би великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух святий зі мною!—скрикнув ключник і перехреспився. Цим разом це вже не був сон, не був привид, бо й вояк на паці прокинувся і вже стояв випростуваний з карабіном на «презентірт»²⁾, хоча не тямлячи, що з ним діється і з

¹⁾ Люфа—дуло.

²⁾ На презентірт—на поготові.

зажмуреними очима, які кілька хвиль надармо силкувався відчинити. Що духу обернувся ключник, щоби дійти, відки походять ті дивовижні гуркоти, і в тій самій хвилині все йому вияснилося.

— Це Панталаха!—скрикнув і вдарив себе долонею по чолі.—Це той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І не дожидаючи вже нічого більше, ключник кинувся до казні, в якій був замкнений Панталаха. По дорозі захопив одну з тих лихтарень, що висіли на кілочках здовж стін коридора і мов миші моргали в пітьмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явивсь його очам. Насеред казні лежав перевернений до гори сподом верхняк залізної печі, заокруглений мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневі залізного обруча, яким піч була окована в сугавах. Долішня половина печі була відкрита і позівала темною, отвертою пащекою. Панталахи не було в казні. Ключник осповпів.

— А ти, драбе, що тут робиш?—ревнув він до Прокопа.

— Я.. я... я,—пробулькотав Прокіп, вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немовби хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі гостру заборону Панталахи і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідки-ж узялось оце?—Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю,—відповів Прокіп.

— А де Панталаха?

— Я не знаю,—була все однакова відповідь.

— Брешеш, драбе!—гримнув ключник.— Ти мусів бачити, де він подівся.

— Ні, я не бачив. Я спав.

— Спав? А що-ж ти робиш ось тут на-серед казні?

— Я... я хочу спати,—відповів Прокіп і, вставши ліниво, ляг на своїм тапчані й зажмури́в очі.

Ключник був близький одуру. Мало хило, а був-би кинувся на Прокопа і дав-би йому в повній гарячості покоштувати сили його п'ястуків та твердості ключів, яких цілий жмут держав у руці. Але по хвилі охолов. Що говорити з дурнем? І що він може знати? Адже-ж Панталаха, збираючись утікати, чей-же не говорив йому, куди й як думає виломлюватися. А при тім, що тут було довго міркувати? Розрізана і розбита піч виразно показувала одну однуку дорогу, якою міг утекти Панталаха. Дверці від печі виходили на коридор і були защенлені знадвору. Очевидне діло, значить, туди він не міг видобутися на волю. З печі мусів улізти до комина, а комином видряпатися на дах. Певна річ, із даху двоповерхового будинку злізти вниз, а до того ще на вулицю, була не легка штука, але такий шалено відважний, зручний і багатий на всякі вигадки злодій, як Панталаха, чого тільки не докаже! То й ключник відразу догадався, що йому робити. Заким вискочив із казні, глипнув

іще на постіль Панталахи—проспирала не було. Зирнув і на Прокопову постіль—проспирала також і місце застило.

— О, то хитрий пташок! — буркнув ключник. — Треба поспішати, щоб там не вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, замкнув її на колодку, а потім полетів до вояцької варпівні, що була зараз при вході тюремного будинку в партері направо. Крім дежурного капрала всі вояки спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік! — закричав ключник, стаючи в отворених дверях.

На той крик усі вояки посхапувались і похапали за оружжя.

— Куди втік? — спокійно запитав капрал.

— Комином на дах.

— А давно?

— Ні, недавно, може перед десятьма мінутами.

— Ну, то це нічого, буде наш, — мовив капрал і обертаючись до вояків, крикнув гостро:

— Wache, habt acht! ¹⁾

Вояки вже стояли вооружені в двох рядах.

— Половина піде сходами на дах за паном ключником, а я з другою половиною на подвір'я. Колище не втік із даху, або коли не полетів як ворона, то тепер певно не втече. Vorwärts, marsch ²⁾!

¹⁾ Сторожа, позір!

²⁾ Вперед руш!

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій тихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім увіз до печі, з печі до комина, а комином без особливої напуги видряпався на самий верх. Та пуп наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий зверху мурованим дашком, опертим на чопирбох, сторчаком поставлених, цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче вийняти одну таку цеглу. Панталаха зробив це як найобережніше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином у низ. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на трбох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та це була штука дуже не легка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку випягав ноги з середини. Вже був майже готов, коли втім зненацька зачепив п'ятою об одну з трбох цегол, що ще підпирали дашок. Поручена цегла випала і коминовий дашок із глухим лускотом упав у низ до середини комина. Це був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Цей схопився відразу на рівні ноги, безтямно кинувся на середину казні і спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі, перевернув його й сам упав на нього, а при тім ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього поскладані шам шматки залізної штаби,

що нею була оперезана піч і яку Панталаха, перепилювавши в трьох чи чотирьох місцях, обережненько поскладав тут у гарнім порядку. Це й наробило того брязкоту, що зрадив ключникові місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропав я!—мовив Панталаха, стоячи біля комина і слухаючи гуркоту вниз звалених цегол. В його голосі була лише глуха резигнація, нічого більшого, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найближчій хвилі в його душі блисла нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську міплу на довгім простиновім держаківі, звиненім у колесо.

— Це може мені зробитися!—блиснуло в його голові, і, не думаючи довше, він кинув міплу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь обмазаний сажею, з коминарською міплою почерез плечі буде сміло в півсумерку чимчикувати вулицею, ніби коминар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому криївки. І вже підбадьорений цією думкою він не спояв на місці. Зрадливий лускіп не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи!—скрикнув з дикою рішучістю і кинувся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим «огневим муром» виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Це була єдина дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже стрімка та небезпечна. Та проте Панталаха не завагавсь ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху

збіг на сам крайочок, щоби побачити, де прибила труба, що веде вниз від ринви. Знайшовши її, він у тім місці приляг плазом на дасі лицем униз і зм'яв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвір'я та замикав його від вільного світу. Прокляття! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що прохи пониже вікон першого поверху здовж усього будинку йшов широкий гзимс. Тим гзимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якось видобутися на вулицю. Щоб не мусіти скакати з нього, Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спуститися вниз із високого муру. І не вагаючися довго, не пратячи ані хвилі часу, Панталаха перехрестився і обернувшись лицем до даху, вихилив ноги над роззявленою двоповерховою безоднею і почав помалу, обережно зсуватися в неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіни непевності не було в жаднім його русі, ані разу він не запремтів; здавалося, що це лунарик, який ані крихти не почуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками мов кліщами держачись вузенських берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свобідно висіла вже в повітрі. Що це таке було? Чи йому причулося, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горіщі стук численних кроків і помішані,

грубі людські голоси? Мала-ж це-би бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видряпаються на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачуть його! А, значить, як мога швидче вниз! Коби лише дістатися на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й припомність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там у низу на подвір'ї чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидку біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка:

— Осб він! Осб він! Бачите, он там, з даху звисився, хоче спускатися по ринві!

— Осб він, осб він, осб він!—кликало чимраз більше голосів у низу. Стій там, ані не рушся!—крикнув грімким голосом до Панталахи капраль.

— Думаєш,—відповів йому так само Панталаха,—що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усе пропало! Тепер уже ані думати про втеку, коли ті там у низу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по дурному кінчиться. Якась сліпа лютість почала клубитися в його душі; перший раз почув утому в сугавах, почув, що руки його

прясуться, що ось-ось висмикнеться йому з пальців та слаба підпора, якої вони держаться, і що його тіло, звішене в повітрі, гримне вниз на подвір'я на кам'яний поміст. Щось немов кліщами списло його за серце, але й цим разом він не спрашив припомноти. Добуваючи останніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати вгору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упасти не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинилося неподалік вікно від тюремного піддашшя, з нього блиснуло світло лихтарень, а в тім світлі замиготіли люфи карабінів і показалася насамперед вусапа голова ключника Спориша. Він у тій хвилі побачив Панталаху, що сидів на почіпки на крайочку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та «гінча собака» дякує богові за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити арештанта.

— Пес, пес!—шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильніше почала приливати та клубитися в його грудях.

— Панталахо!—крикнув майже благальним голосом ключник, вилазячи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи,—бійся бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти твої решти декрету?

— А вже-ж не можу, коли тікаю!—відбуркнув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з тим утіканням? Одинацять раз уже ти пробував

щастя цією дорогою, і все тобі не вдається. Час-би вже мати розум.

— Слухай, пане ключнику,—мовив Панталаха, все ще на крайочку даху, але підвівшись на коліна.—Бачив ти коли, як хлопці на силбце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Лепить, що має сили, до вікна і грим грудьми до шибки. Що вона тому винна, що шибка твердіша від її грудей? Впаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро лише прийде прохи до себе, зараз зривається на ново, облепить довкола хату та й знов грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб'є. Знаєш що, пане ключнику! Підди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово: час-би вже раз мати розум!

— Але-ж змилуйся ти наді мною, чоловіче,—скрикнув майже до болю зворушений ключник.—Хіба-ж я це від себе? Чи-ж я-би не рад, щоби кожному було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запрягся, то мусить тягти.

— Скажи краще: коли раз нанявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песії службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія¹⁾, але що в тобі також песє серце!

Тимчасом з вікна слідом за ключником вилізло ще п'ять вояків із карабінами.

¹⁾ Ліберія—одіж.

Не маючи між собою ніякого комендантѣ, крім ключника, вони стояли на дасі мовчки й побоюючись, щоб у своїх тяжких чоботях не посковзнутися по гладкім, споховастїм бляшанїм дасі.

— Ну, Панталахо,—мовив ключник, не зважаючи на його балакання,—що там нам перечитися, ходїмо відси!

— Йдїть собі про мене хоч і до чорта всі враз!—сердито крикнув Панталаха,—мені й туп добре.

— Що? Адже-ж не думаєш хїба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, це вже моя річ, але це тобі кажу, що відси не рушуся. Туп мені добре.

— Чи ти здурїв, чоловіче, чи що тобі таке?—крикнув ключник, виведений із терпцю цим безглуздом і безцїльним упором,—але що-ж ти туп будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити,—відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць!—обїззався поважно, спокійно й рішуче ключник,—ходи сюди, підемо до казні! Вже я вспавлюся за тобою перед директором, щоб тебе за це не карали надто гостро.

Цей аргумент, що мав заохотити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на крайочку даху, вплинув на нього як раз пропивно. Згадка про кару, яка без огляду на те, чи мала, чи велика—неминуче ждала на нього за вчинок цієї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для Панталахи тим, чим острога для сполошеного коня.

— Чорта з'їси, старий псе!—крикнув попадаючи в злість.—Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Але-ж Панталахо, бійся бога, що ти говориш! Опямся, успокійся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене!—кричав Панталаха, встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки розставлені внизу аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що цей божевільний ось-ось утратить рівновагу і впаде вниз коміть головою.—Хочеш мене мати, що ходи сюди! На, бери мене! Спрібууй!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

— Ну, і що-ж, — мовив простодушно ключник,—коли цього хочеш доконче, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаюся.

І ключник справді з цілим супокоем і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

— Ні, пане,—мовив один із них.—Чи не бачите, що це чистий безум? Пощо вам нещастя? Дозвольте лише нам, ми його зараз зловимо як пса на зашморг.

— Ага, прецінь ти злякався, стара собако!—кричав Панталаха до ключника, бачучи, що цей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо,—мовив ключник,—іще раз тебе прошу, богом святим закликаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете,—з диким завзяттям говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі?—кричав знизу капраль.—Чому не берете його?

— Коли не хоче датися добровільно!—крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках,—додав другий.

— Дідька лисого, не мене!—відкрикнув Панталаха.

Тимчасом один із вояків, звинний як білиця Гуцул, вернув по драбині на піддашшя і приніс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушення випране арештанське шмаття. Цей шнур вояки зложили в зашморг подібний до того, яким ловлять коней в полонині, і по короткій нараді почали розходитися по дасі, з різних боків півколесом, здалека обступаючи Панталаху. Вчинили це головню в тій цілі, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його на поготові, але так скрито, що навіть соколине око Панталахи в сутіні не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе непикальним, то все таки це маневрування вояків іще дужче розлютило його.

— Ну, що-ж, старий псе! — кричав він до ключника,—не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаюся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені

спокій і йдіть собі геть відси, коли не хочете діяти зо мною до якого нещастя.

— Але-ж Панталахо,—вговорював його ключник,—адже-ж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що це не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

— А коли мені не хочеться! Коли піде-те відси геть і памтим у низу велике віддалитися, то я може ще надумаюся й верну, а як ні, то ні.

— Чи ти збожеволів, Панталахо!—скрикнув ключник, не на жарт обурений тою безличністю ¹⁾ арештанта, що сам завинив і ще сміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі вояк уоружений зашморгом, наблизившись до Панталахи на кілька кроків, спанув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га!—ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию і вояк другим прудким рухом запрягнув вузол і списнув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груди.

— Пустити!—хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючися звільнити поперед усього зашморг на шії.

— До мене! До мене! Держіть!—кричав вояк, широко розставивши ноги і ковзаючи по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха що сили поргнув за шнур, вояк страпив рівновагу і покопився по спохові

¹⁾ Безличність—нахабство.

даху. Рівночасно спратив рівновагу й Панталаха, і оба супірники з одним про-разливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвір'я. Панталаха впав лицем до помосту і розтріскавши собі голову відразу став небіжчиком. Натомісць вояк, упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестраху не поніс ніякого ушкодження.

— Во ім'я отця і сина і святого духа —булькотів він, устаючи та спогнуци, —а то злодюга!

Хоч і як не до сміху було воякам уста-вленим рядом на подвір'ю, свідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все-таки де-які нехотя зареготалися з нервового передражнення, почувши ті слова свого товариша, майже чудом урятованого від смерти. А коли переко-налися, що йому майже зовсім нічого не спалося, запанувала в їх крузі велика радість, а капрал обіцяв урятованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх забагато на світі. Туди йому й дорога! Лиш урятований вояк, не можучи ще опямитися зо страху, прискочив до скривавленого трупа і копаючи його раз-по-раз люто чобітьми в бік, у груди, то в плечі кричав за кожним разом:

— А ти, злодюго! А ти, розбійнику! На маєш, маєш, маєш! Щоб знав, як утікати другий раз!

Тимчасом увесь кримінал був заалярмо-ваний звісткою про віпеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола

трупа Панталахи зібралися стражники, вояки, навіть немале число арештантів із тих, що мали привілей свобідно ходити по подвір'ю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталяха, — мовив він, зупинившись над окровавленим, теплим іще трупом, — відіш, чегос се доробіть! Я ті повідаць: сед тихо! Я то пророковаль, же се с тебою зле скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті тему не вінен!

Прийшов накінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безтямний, і довго, довго вдивлявся в кроваве, до непізнання розторощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось страшенного, кровавого докору. В його вухах раз-у-раз іще гучали сердиті слова Панталахи: «Я думав, що хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також песе серце!» І бідний ключник затремтів усім тілом. Кільки разів силкувався відвернути очі від страшеного виду того лица, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли трупа на носилки і понесли до тюремної трупарні, минулася й змора, що душила Спориша і він зітхнувши глибоко та перехрестившись, пішов до своєї служби.

Першим завданням тої служби було вислідити, яким способом доконав Панталаха тої своєї останньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутнім при роздяганню трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлістий і понурий ранок, у казні було майже зовсім темно. Та проте Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але сівши насеред казні, бавився, дзвонячи порізаними кусниками штаби о верхняк печі, що лежав перед ним, обернений до гори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки штаби і схопившись з помоста, плеснув у долоні та кинувся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотирьохгранної паляниці, і почав пильно нищпорити під нею. Як-же ввадувався, коли під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радості, а його вибалушені очі заіскрились як у коша. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцкками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості і як дитина плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дошці гарні слимаковаті закрути та колісця.

Бавився так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминатися свого права. Була вже восьма; арештантам по інших казнях роздавали снідання — рідку

горохову зупу. Покинувши оба срібні кружечки на тапчані, Прокіп притулив лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближаються до нього. Знав бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кіплі вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовтали це при допомозі великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панпалаха, подавали сюди снідання та обід насамперед; арештанти дбали про свого майстра, догоджували йому, то вже розуміється, що й дурний Прокіп при цьому мався добре. Але бідний ідіот мав коротку пам'ять, забув, що Панпалахи вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що сталося з ним; почував лише голод та не-терплячку, чому це не приносять снідання?

Хвилю стояв тихо притулений до дверей і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати як пес, чуючи, що арештанти, розносячи снідання, не квапляться до нього і розмовляють щось голосно на коридорі. Нарешті що сили почав гримати п'ястками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивався і не приходив, от тим то Прокіп не переставав гримати до дверей чимраз сильніше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізні ретязі при дверях казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинилися і ввійшов ключник Спориш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаєш? — суворо запитав Прокопа Спориш.

— Я... я... ні — відповів Прокіп кулячися, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спиш? А хто-ж так до дверей гуркоче?

— Та бо я... я хочу їсти.

— А наївся-б ти смоли гарячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повісити тебе варто, а не їсти тобі дати. А не міг ти в ночі отак загримати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Спориш тимчасом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів; відразу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталасі, відразу догадався звязку цього ринського з утекою Панталахи.

— А це що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Це моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцвок. — Віддайте мені, це моє!

— Твоє? А відки ти маєш це? Хто тобі це дав?

Прокіп станув, широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на це питання. Пригадав собі гострій заказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що цей «нанашко» може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з оцих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом

і де йому було далеко гірше, ніж тут у криміналі.

— Говори, хто тобі це дав! — крикнув йому над самим вухом дозорець і скріпив своє питання сильним бухняком, виміре-ним у Прокопові плечі.

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, ску-лився як уперед і закрив лице руками.

— Ну, скажи, скажи, хто тобі це дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що стро-гістю від цього ідіота нічого не ді-б'ється. — Скажи, не бійся, нічого тобі за це не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи промовив Прокіп.

— Я-ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкнуса.

— Е, ви, я вас не боюся, — мовив ідіот, осмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а кого-ж ти боїшся?

— Панталахи.

— Панталахи? А що-ж він може зро-бити тобі?

— Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсміялися на такий доказ.

— Га, га, га! Чи бачив хто, чого цей дурень боїться! — мовив дозорець. — То инший утікає звідси, щоб дістатися до дому, а цей боїться, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс до дому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бійся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви по чім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп, обпи-раючи сліози рукавом.

— Бо його вже нема на світі.

— А де-ж він?

— У трупарні.

— А він там що робить?

— Що має робити, лежить. Хіба не знаєш, що впав із даху і забився на смерть?

— Е, а може він іще й з трупарні втече?

Знов засміялися дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бійся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні прийдуть дохторі, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як-же він утече?

Прокіп випріщив очі на ключника, мов не міг зразу няпи йому віри, а нарешті захіхотався голосно.

— Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі, гі, гі! А мене пустять подивитися?

— А вже-ж, а вже-ж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав оце?

Прокіп немов засоромлений похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я.. я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором. — Чому-ж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш. — Панталаха дав, правда?

— Панталаха.

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі це?

— За що? За ні за що. За те, щоб я спав у ночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістав цю забавку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він премпів при самій думці, що Панталаха міг сказати оцьому дурневі, що дістав того ринського від Спориша. — Ну, відки він дістав її?

— Від святого Миколая.

— Що? Від святого Миколая?

— Ну, так, — мовив осмілений Прокіп. — Святий Миколай прийшов до нього і мовить: «Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втікав. Маєш ось тут ключове зілля, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш». А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. Насамперед хотів мене з'їсти, а потім розколов це на дві половинки і видобув відтам ключове зілля.

— Яке-ж то було зілля?

— О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге-довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: «Дам тобі це, але щоб ти в ночі спав; нехай тут і громи б'ють, не смієш пробудитися. І щоб ти не знати що чув, то не смієш чути ані бачити нічогісінько».

Спориш відітхнув свободніше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед

Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що це він дав злодієві того ринського, значить, можна буде вийти чистим із цієї поганої історії. Бідний ключник аж дебелив, скільки разів подумав, що як-би не обачність Панталаха та не тумановатість Прокопа, то історія з тим ринським могла-б була навеспи на нього велику біду, втрапу служби, а може навіть і кримінал. З облегшеним серцем випитував отже Прокопа далі, що робив Панталаха вечером, що робив у ночі, як утікав. Та швидко показалося, що Прокіп дуже мало знав про це все.

— Вечером нанашко Панталаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім краяв мій хліб, але не їв, а потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панталаха, — запитав Прокопа другий дозорець — який то святий Миколай дав йому те ключове зілля?

— Який святий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі. — Святий Миколай, той що в церкві на образі намальований.

— Ну, а відки він узявся тут?

— Цього не знаю. Прийшов.

— А коли-ж то він дав це Панталасі?

— Як його вибили, тоді йому дав.

— А не мовив тобі Панталаха, як виглядав той святий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнатися щось більше. Почали дозорці реві-

зувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дропиків, штабок, шмапочків міді і т. и. Але нічого такого, що могло-б навести на який дальший слід. Усі від давна знали, що Панталаха не лише працює в шлюсарській «лябаторні», але також у казні виробляє різні предмети, то й ніколи не забираю в нього при ревізіях дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивувалися, познаходивши їх стільки в його схованках.

Утомившись безплідною шуканиною, вже забиралися до виходу, коли втім Прокіп, що підчас усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз схопився й заступив дорогу Споришеві, простягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те.. моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А пото.. таке гарне, що мені дав Панталаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Спориш. — Адже-ж мушу показати це директорові.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, що-ж із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп, підносячи голос.

— Це ти добре зробив, — мовив Спориш, — але я не можу тобі віддати цього. Бо бачиш, коли це Панталасі дав святий Миколай, розумієш?, то треба це показати попові, щоб він пізнав, чи це на правду від святого Миколая, чи може Панталаха так брехав.

— Коли-ж бо я не хочу показувати попові! — закричав Прокіп. — Не хочу попові! Піп мені не віддасть, ще й язик уріже. Не хочу попові. Віддайте мені! Це моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із терпцю дозорець і вхопивши Прокопа за плечі, штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютости:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє! І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоби я прийшов до тебе з тріпачкою? — крикнув у відповідь йому дозорець із коридора.

Прокіп затих, обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна тріпачка була йому надто добре знайома і він не хотів коштувати її солодощів. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плани помсти.

— Ага, одушив мене! — гарчав Прокіп, грозючи п'ястуками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскрегопав і босими ногами о поміст запупав з люпости.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубав йому голову. Так, нехай попам'ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тій великій кімлі, а він буде стояти обік, набираючи вогню до люльки, а я тихенько-тихенько зайду з-заду, вхоплю його за ноги та й бух до кімла. Ха, ха, ха! Нехай варитьсся! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, зв'яжу за ноги та й повішу стрімголов на банті. Нехай у димі коптитьсся як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очі!

Його вбога фантазія гуляла по різних непрах та любувалася тими жорсткостями, не дбаючи про те, що вони в його положенню були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув те, що перед хвилиною так боліло та драгувало його. Ще слізи тремтіли на його віях, а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заступитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинилася і в дверях показався Спориш. Його образ відразу відновив у Прокоповій

душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби з підлоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирайся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотирі кухарі, декретові арештанти нарід веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глуповаті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачучи сліди крови на Прокоповім лиці, один кухар запитав його, що це в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришом, про те, як ключник обдунив його, забрав йому таке ладне¹⁾ блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійпесея бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухар. — І він мав бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твоє? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь слізи мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскаржся на нього! — радив третій.

— А може ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор недобрий! Директор до казенки посадить.

¹⁾ Ладний—гарний.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухар. — Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — крикнув Прокіп, в якого слово «креператор» в'язалося зі словом «креперувати»¹⁾ і значило щось нечувано страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухар. — Сам собі справу зроби! Або то ти не потрапиш? Ще-б ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очі йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його на двоє, як жабу, — підправив претій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як це йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївшись, він почав ходити по просторій, на пів темній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значіння кожної, найзвичайнішої речі і одержуючи на кожне питання від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

— Ай-яй-яй! — закричав нараз Прокіп, сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. — А це що таке?

— Хіба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухар.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

¹⁾ Креперувати — страждати.

— Прилетіли до нас у гостину.

— Ей, неправда!—мовив усміхаючись Прокіп.—Адже я знаю, що це гуси.

— Так? Знаєш? А в такому разі мусиш знати, що їм належиться.

— Що... що... їм належиться? А що-ж їм належиться?

— Маєш зараз шут сісти і скубти.

— Добре!—радісно мовив Прокіп.—Я люблю скубти. Але пір'я буде моє.

— А пощо тобі пір'я, роззяво?

— Буду бавитися.

— Чи ти стікся¹⁾? А хто-ж пір'ям бавиться?

— Ну, то я не хочу скубти.

— Але скуби, скуби! Дістанеш пір'я, скільки захочеш, можемо тобі навіть із пір'я борщ ізварити.

— Ні, не хочу з пір'я борщу,—рішуче відповів Прокіп, скубучи гуску.—Але пірце собі візьму. Я так гарно вмю пірцем бавитися! Воно так ладно грає!.. Мене на-нашко Панталаха навчив. Ай, то буде чудово!

Аж над вечером піч була окована і Прокіп, обскубши гусей та проспавшись в кухні, вернув до своєї казні.

VII.

У своїм самотнім покоїку на другім поверсі одної старої камениці, положеної біля вузької та брудної вулиці недалеко Бригідок²⁾, ключник Спориш кинувся на

¹⁾ Стікся—сказився.

²⁾ Так називається львівська тюрма при Казимірівській вул., колишній монастир монахинь ордену св. Бригіди. (Ів. Фр.).

своє старе крісло і похиливши голову на груди, сидів так довго в німій задумі. Сумерки вже западали, а в його вузенській, голій кімнатці, що виходила вікном на тісне та глибоке, як криниця, подвір'я, було вже напів темно. Від самого полудня, коли на цілу добу став вільним від служби і покинув мури в'язниці, чув себе якимсь не своїм, а чим ближче до вечора, тим дужче зростав його неспокій.

Розуміється само собою, що страшна пригода минулої ночі зробила на нього дуже сильне вражіння, тим сильніше, що був собі чоловік наскрізь чесний, у яким служба й військова карність не здавали заглушити чисто людського чуття, а надто склонний до задуми й меланхолії, вразливий більше ніж це годилося чоловікові, що мусів заробляти на хліб насушний сповнюванням «песвої служби».

Ах, та тюремна служба! Те вічне дозурвання людей як череди, вічне лаження по кишенях та пазухах, вічне ревізування, нишпорення, надслухування та ходження на пальцях! Вічне підглядання тих здичілих, споганених зіпсуттям, пристрастями або духовою хворобою лиць, підслухування розмов цинічних або роздираючих своєю страшеною простотою! Вічне віддихання важкою, затроєною атмосферою тюрми, затухлих стін, темних коридорів і вонючих, перелюднених казень! Вічне слухання обопільних оскаржень, дрібних та тим нікчемніших доносів, лайок та проклять! Вічний вид повзання перед властю, сцен брутальної самоволі, топтання людської гідності

там, де пої гідності не раз лишилась
лиш маленька іскорка, яку-б одначе ла-
гідним подувом можна ще було роздути
на живе, гарне полум'я! Ах, та проклята
п'юрена служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим
майже від першої хвилі свого всту-
плення в цю службу, чув себе й сам
в'язнем, засудженим без вини на досмер-
тну в'язницю, і з тим самим важким та
болючим почуттям оце вже двадцять
літ двигав своє ярмо. Бо й що-ж мав
робити на тім божім світі? Взятий до
війська від ріллі, вислужив при лінії од-
ним тягом дванадцять літ, не маючи ні-
яких звісток із дому. Коли вернув у своє
село, не застав уже родичів при життю
і довідався, що батько перед смертю
наслідком якоїсь лихої пригоди був зму-
шений продати половину ґрунту. Другу
половину засів молодший брат Споришів;
вона обіймала всього-на-всього шість
моргів немудрої підгірської землі. Що з
тим робити? Брат у розмові зі Спори-
шом натякнув про поділ, але Спориш знав
добре, що цей натяк був зроблений май-
же зі слізьми на очах: не уста братові,
але судорожно перекивлені обриси лиця,
премтятий голос і слізьми затемнені очі
говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і,
обіймаючи брата, мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на
душі! Не потрібуєш говорити мені біль-
ше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і
на тих шістьох моргах, а що-ж то ще

було-би на пррбох! Але що-ж ти собі думаєш про мене? Чи-ж мав-би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І на що придався-б мені півій ґрунт? За час дванацятилітньої військової служби відвик я від праці на ріллі, а тепер бачу, що воно й добре так сталося, бо на чім-же тут і робиши? Знаєш що, лишайся сам на пій батьківщині, і нехай тобі бог помагає, а я піду, звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І мовлячи це, вписнув братові в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотириса ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової команди і замелбдувався ¹⁾, що хоче служити другу капітуляцію, цебто других дванацять літ. А що був у службі пильний і точний, чесний і загальнолюблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо-набраних рекрупів військової муштри без звичайного в тих часах мордування та катування, то прийнято його радо, авансовано на фірера, а потім навіть на фелдфебеля. Так вислужив Спориш других дванацять літ.

Тимчасом його брат, не викарабкавшись з нужди, вмер, дрібні діти розійшлися по світі, батьківщину розшарпали чужі люди,—що було чинити старому, вислуженому воякові? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засо-

¹⁾ Замелбдувався—заявився.

бів,—прафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і прийняв її хоч і не радо—приняв, бо не було в чім вибрати.

Від тої пори минуло двацять літ. Спориш постарівся, посумнів. Виходячи з тюремних мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй одинокій кімнатці на другім поверсі, або, коли дозволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддыхав вільніше, напоявав зір і серце красою природи. А вечером ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, в якої жив, і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм товариством, от і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті думки чим далі тим більше робилися сумні й понурі. Згадував свою молодість уже майже забуту—тепер вона видавалась йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно не варті спомину, дрібні секапури ¹⁾ старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара перелітали по-над ним усі ті літа.

— Страчене життя! Песе життя!—зіпхав ключник і почував чимраз більше обридження до того життя й до себе самого.

¹⁾ Секапура—переслідування.

Та сьогодні особливо ті прикрі почуття змоглися до високого ступня. Кроваве, розпорошене до непізнання лице Панталахи ненастанно стояло перед його очима, сверлючи його нутро якимсь страшенним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідний сон. Хоча був голоден, то проше, засівши в полудні до столу, не міг їсти нічого, а самий вид м'яса доводив його мало що не до зомління.

Та найтяжчим, найбільше кровавим докором шуміли в його вухах останні слова Панталахи: „Я думав, що на тобі лише песья ліберія, а тепер бачу, що в тобі також песьє серце“. В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розпорошеного лиця смертність заглянула в очі Споришові своїм небрежливим, грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім інший, далеко глибший відгомін. А цей відгомін протягом цілого пополудня не впихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за що-ж погиб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба-ж це така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хіба якимсь дрібним переступом, а навіть варварський «домашній порядок», що панує в тюрмі, хоч карає його госпро, то проше не карає смертю. І що-ж-би було спалося, як-би Панталаха був утік? Чи потерпів-би хто

через це яку шкоду? Ні! Бо коли-би Панталаха захотів був лишитися в Галичині, то певно швидко його знов-би зловлено і посаджено в тюрмі. А коли-б йому було вдалося втекти за границю, розпочати життя серед іншої обстанови, то хто знає, чи не був-би ще з нього вробився чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був-би собі згинув без нього, був-би пропав без вісти. Чи-ж мусів доконче він, Спориш, так або инакше, на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське життя?

О, так! Не було ніякісінького сумніву— він і ніхто інший, лише він був винен смерті Панталахи. Адже-ж це він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панталахи сам немов напрошувався, щоб його вжити на виконання нового плану втеки. Погроза «казенки» прискорила те виконання. І зовсім не полегшало на сумлінню в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь-же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськім була схована пилка. Та й не в тім його головна вина, що показався занадто добродушним, але в тім, що безпосередньо потім показався так глупо та безцільно жорстоким. О, бо-ж він пригадує собі, що думка про можливу пробу втеки Панталахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли крізь сон почув тоненьке гарчання пилки, що перерізувала залізні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати цю справу по людськи, сказати собі самому: «Ну,

що-ж, пробуй, бо твое положення справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді. «Міг заснути спокійно, твердо, і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той спук у комині та брязкіт у казні Панталахи міг витолкувати воякові, як щось зовсім звичайне й невинне—і Панталаха мав-би досить часу для втеки. А коли-б рано була викрилася його втека, то ключникові та вартовому воякові крім дрібних неприємностей, протоколів та упімнень не було-би нічого сталося. А за те Спориш не був-би мав на сумлінню смерти чоловіка!

Та й ще якого чоловіка! Злодій, злодій!—говорять усі, здвигуючи плечима. Споришеві не лишилася навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчитися, що під грубою корою зіпсуття крилися в його душі багаті золоті жили чесних і людяних почувань, сильної волі й енергії. Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур, що попихав цього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Адже-ж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воєводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Цей шепіт не то що не в спо-
коїв його, але навпаки, відригнувся в душі
як безконечна гіркість. Він почув сором
за своє людське єство, що дало себе
знизити в ярмо власне такого обов'язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію!
— зітхнув Спориш, і, не дожидаючи вечери,
пішов до Нафтули. Та й тут він не запо-
пав ніякої пільги. Засівши в своїм зви-
чайнім купочку, він підзорливим оком
озирався довкола, чи люди не показують
на нього пальцями; прислухувався розмо-
вам, чи не згадують про нього. Панта-
лаха справді й сьогодні був темою всіх
розговорів: його втека і смерть були
описані в газетах, були великою новиною
дня. Наперекір своєму сподіванню ключ-
ник почув голоси симпатичні для помер-
шого—здавалося, що всі забули про його
крадіж, — в пам'яті лишилися лише його
ненастанні шалені пориви до свободи,
що нарешті були причиною його смерти,
його смілість та геніяльність у винахо-
дженню способів до втеки. З другого
боку ніхто не осуджував сторожі ані
ключника—сповнили свій обов'язок. При
однім столі зроблено навіть складку для
вояка, що разом із Панталахою впав із
даху та лишився живий.

Все те зацікавлювало і по трохи навіть
успокоювало Спориша. Та коли потім вер-
нув до дому, чув, що не засне в ночі
і лякався своєї власної постелі: йому
здавалося, що в нічній пітьмі знайде обік
себе холодного, кровавого Панталаху
з розпорощеним лицем і з величезними,
обдертими з повік, очима. Наважився не

лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює кроваві мари.

Але і в кріслі, дримаючи, він не міг знайти супокою. Пручався, кричав, раз його кидало в холодну дріж, то знов обливався потом. Найменший шелест перемінювався в його сонній уяві на гостре, свистяче гарчання, і при тім відголосі він за кожним разом зривався мов опарений.

VIII.

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні, він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни і якось сердито загарчав, побачивши Спориша. І коли ключник, стоячи насеред казні, підняв у гору лампу, оглядаючи стіни, а потім схилився і заглядав по кутах по-під тапчани, як це було його обов'язком, Прокіп неспокійно кидався на своїм місці, то знов кулився, як кіт, що готується до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на це уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубилися в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні, Спориш відітхнув свободніше і попрощавшись з другим ключником, що досі від учора мав дижур, лишився сам у коридорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш

пройшовся по коридорі, поки капрал на місці дав воякові півголосом відповідну інструкцію.

З тривогою й неспокоєм дожидав Спориш цієї ночі. Якесь темне почуття говорило йому, що вона не буде спокійна, що туп, на тім місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напинався Панталаха, мусять бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди, і не з того боку боявся якихось прикростей. Він боявся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Боявся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридорі, балакати з вартовим вояком і взагалі робити що можна, щоби не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ця постанова не зовсім удалась йому. Вояк поставлений на варті був простий селянин, новобранець, отяжілий, мовчазливий і трохи тупий та неговіркий. Упруджений цілоденною муш프로ю, він у ночі хотів спати і тому ледве пів години додержував компанії Споришеві, терпеливо слухаючи, що цей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь колись втручаючи від себе одне-друге слівце. Нарешті він попросту попросив Спориша, щоб дозволив йому передіратися півгодиночки, бо його сон ломить. Бідному ключникові ніщо було їй діяти. От він засів на паці, як тої пам'ятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки видивлявся в чорне гирло кори-

дора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що тут-же обік нього, опертий на карабіні, заснув майже в одній хвилині.

Так минуло може з десять мінут мертвої, сонної пиши, коли впім нараз Спориш запремпів, підняв голову і напружив слух, широко випріщив очі і навіть відчинив уста. Що це було? Чи зблуда уяви, чи... чи...? Спориш не важився доснувати до кінця цієї думки і слухав, заперши в собі дух.

— Грр! грр! грр!—розлягався найвиразніше в світі по цілім коридорі тонкий, свистючий скрегіт англійської пили, що ріже залізо. Кільки мінут сидів Спориш мов закаменілий, не рухаючися з місця, ловлячи вухом і устами й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна-би навіть сказати, що був спокійний, хоча був це спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супокою настала реакція. Жива сила прокинулася в Споришові. Напруго кинувся на своїм місці, зірвався на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопитися руками, бігти кудись, кликати підмоги, і почув, що все його тіло обілляне холодним потом. Але й це розворушення трівало лише недовгу хвилю. Опямився, не скрикнув, але зирнувши на вояка, що спав преспокійно, успокоївся й сам попрохи і почав збирати розпорошені думки.

Що це могло бути? Прислухався ще раз, уважно, пильно—таки так, нема ні-

якого сумніву! І цим разом це не що инше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто це може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому заманулося попробувати податися слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитав сам себе, що йому робити в оцьому випадкові? Чи розбудити вояка? Але що допоможе йому вояк? Ліпше піти й переконатися, де це, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилево навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає, куди знає! Але службова привичка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях, він пішов здовж коридора, вухом слідячи та міркуючи, відки це міг відбуватися той підозрений скрегіт? Ідучи, він навіть усміхався. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невинна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на коридорі і зараз переставав—видно, що, роблячи своє діло, вповні панував над усіма силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А цей увесь заповився в своїм занятті і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, це вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи, ключник звільна посувався коридором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвиловий супокій, тим сильніше морщилося його чоло і запи-

скались уста. Щ-о-ж це? Скрегіт, бачилось, уходяв перед ним чимраз далі вглиб коридора. Ключник розміркував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна-би надіятися проби впеки, але тепер перемонювався, що його міркування було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчання чути було раз-у-раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвіркотання сверчка в шпарці під припічком.

Помаленьку, мов привид, наближався Спориш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвіркотання. Зближався, не вважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немовби хотів відігнати якусь налазливу та безглузду думку. Але-ж це не може бути! Але-ж це нісенітниця, щоб і тепер той дзоркіт міг походити з тої самої казні! Адже-ж у ній нема нікого, крім Прокопа, а цей ідіот ані пилки не має, ані поводитися з нею не вміє, ані не має охоти ні потреби пилювати штаби! А проте голос виразнісінько показує власне на цю казню. Спориш наблизився до самих дверей, приложив вухо до стіни—так, не було сумніву, з оцеї казні видобувалося зловіще гарчання, розходилося виразно, ніби хто гострими остями шпигав Спориша в груди. У ключника волосся зїжилось на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Це Панталаха!—Без волі й відома простогнав він півголосом—і в тій хвилині таємничий скрегіт запах.

Не тямлячи сам, що й пощо чинить, Спориш із гуркотом і стуком влетів до казні. Казня була пуста, все в ній було в порядку, лише безмисні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута з тапчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того щоб чогось дізнатись, але попросту того, щоб почути людський голос.

— Я... я... сплю, — мовив загикуючися Прокіп.

— А ти не чув нічого?

— Нічого, нічого.

Спориш стояв блідий як труп. Світло лихтарні, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому спрашений, мертвецький вираз. Не знаючи, що почати далі, Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, граги та окови при вікнах і дверях — ніде ані сліду пилування. А прецінь-же те гарчання тривало так довго, було так виразне, що оманю не могло бути ніяким сніпом. З тяжким серцем, згорблений і похилений ніби під якоюсь великою тягою, вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, що хвилі стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те, що цеї ночі діялося в душі Спориша, було подібне скоріше до бурі, що валить усякі забори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам'яті старого вояки під впливом внутрішньої грижі та невиясненої події віджили всі

вірування та бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість пережити під сілбською спірхою, яких і потім у війську наслухувався немало. Те, що до недавна відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від спалевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос, що це Панталашина рука виконувала те гарчання, що це дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мстить на своєму вбійці. Стоячи на кінці коридора, Спориш у перше зі смертельною прімогою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближчій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зіпне на щирій лід. За кожним шелестом дроз його пробирала, а все-таки споразів спрашнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха пиша, що залягала в'язницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хрпів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лица, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ану-ж той вояк, почувши те зловіще гарчання, туп таки вмер з переполоху? Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? А як-же я маю виглядати — мовив Спориш зміненним, розбитим голосом.

— Як з хреста знятий! — мовив дозорець і аж руки заламав. — Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі спалося?

— Але-ж нічого, нічого! — мовив Спориш, махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибує!

Дозорець здвигнув плечима і покивав головою.

— Але-ж ти хорий, ледве на ногах держишся! Трусишся як у лихорадці, в тебе гарячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, бог з тобою! Що тобі снилось! Пек-запек! — відмовлявся Спориш, силкуючись усміхатися. — Ще на правду віпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То.. так лише, я не спав у ночі. Просплюся по обіді і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалився, немов стараючись уїти від допитливих очей старого повариша. Розуміється, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Боявся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держатиме слідуючої ночі дижур у тім коридорі.

IX.

— Слухай но, братіку, — питав якомсь несміло і з якимось заклопотанням Спориш слідуючого дня другого ключника,

що власне закінчив свій 24-годинний ди-
жур у тім коридорі і передавав йому ключі,— слухай но... чи ти цієї ночі... теє то...
буває.. не чув нічого?

— Де?

— Ну, тут, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... що-будь?

— Не чув нічого і ніяк. Або що? Ти, може, чув щось?

— Я? Але-ж нічого!

І Спориш сквапно віддалився, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нім, що якась тривога присіла його і не давала йому спокою. Хитався на ногах, ходив як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминути їх, то або мовчав, або відзивався уриваними зворотами, збував запити півслівцями, або ні з цього ні з того починав говорити щось не до речі, немов-би його дух був зайнятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Це було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі інші — Панталаха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненастанно цигукав та переплював одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям.

Немов хробак підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запропорити до казенки або засадити до праці в «ля-баторні», коли він зробився незримим

та невластивим, його сила побільшала безмірно і всякий опір супроти неї був даремний.

Та проте слова другого ключника мигнули Споришеві мов слабкий промінчик надії. Ага, цей в ночі не чув нічого! Може й я не почую! Може те вчорашнє було таки оманною, походило з гарячки, з безсонниці! Але в душі щось шептало йому, що ця надія зрадлива, що страшний гість знов у ночі навідається до нього, знов дасть йому почутися. Коли Панталаха лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почути себе комусь іншому?

В часі вечірнього обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусився зо страху.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, напів кровожадний, а напів переляканий вираз, що ключникові аж мороз пробіг по тілі. Пригадав собі народнє вірування, що діти й звірі бачуть не раз духів тоді, коли дорослі люди не бачуть нічого. Чи-ж мав-би й Прокоп?... Але ні, ні, то не може бути! Та проте ключник не мав смілости ані словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні мов облипий окропом і ледве міг тремтючими руками позамикати колодки та ретязі.

Скінчивши обхід по казнях, ходив якийсь час по коридорі, силкуючися до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледве зупинився на кінці коридора, супротилежнім від того, в якому стояв вояк, коли нараз почувся новий зловіщий гаркіт:

— Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною прівогою, ключник видавив із грудей глухий окрик і пустився що-духу бігти в супрошлежний кінець коридору, до вояка, що щось там нишпорив у своїй торністрі¹⁾. По його окрику гарчання зараз утихло.

— Чу... чули? — питав майже без духу Спориш вояка.

— Що таке? — відіззався байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як то що таке? Хіба-ж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А... а... те... знаєте, таке... гарчання?

— Гарчання?

Вояк випріщеними очима видивився на Спориша як на чоловіка, в якого не всі дома.

— Але-ж тільки що... перед хвилиною... от так: гррр, гррр, гррр! — ледве дух переводячи, толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив вояк, щоби як будь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновку, що ключник десь трохи над міру закропився.

Цей ночі одначе гарчання вже не повторилося, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочутися нічогісінько. От і не диво, що в душі проклинав Спориша, на чім світ стоїть, а рано в рапорті досолив йому птвердячи, що був п'яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке,

¹⁾ Торністра — торба, що носять салдати на плечах.

чого годі було й зрозуміти. Бідний Спориш, покликаний до тюремного директора, щоб витолкувався, та не хопячи признапися до своєї прівоги перед духом Панталахи, звинявся тим, що був невиспаний, що в нього гарячка, в якій йому часом причуваєтьсся всяка всячина, і просив, щоби на парудень увільнено його від служби, поки не підздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Спориша, велів йому держати дієту і часто заживати хиніну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо по думці лікаря слабкість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минутися.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинку і зімнявши в долоні лікареву рецепту, кинув її до рова.

— Дурень! — пробуркотів він. — Мацає пульс, прислухаєтьсся до грудей і плечей, і думає, що пізнав хворобу. А що дієтьсся в душі чоловіка, про це ані слова не питає!

По трьох днях Спориш вернув до служби — на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною прівогою, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоївся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи і піддався своїй долі. Знав напевне, що найближчої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а проте щось тягло його до тої келії, бажав як найшвидче почути те, що недавно проймало його такою

трівогою; був як той страпенець¹⁾, що зі смертельною трівогою та при тім і з нетерплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилився в своїх прочуваннях. Найближчої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Споришевої неприсутності ніхто нічого не чув у коридорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпам'ятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхапувались і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий мов пруп.

— Що трапилося? Що там таке?— допитували його гуртом, але Спориш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видав іти ніякого.

Військова сторожа рушила на коридор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели по-під руки, киванням голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дріж при наближенню до неї свідчила, що власне та казня була причиною його переляку. Взяли від нього ключі, відчинили казню,

¹⁾ Страпенець — той, що його жде смерть (спрата), смертник.

капрал і ще три вояки ввійшли до середини, перешукали все, зрелізували до го-лого тіла переляканого Прокопа, але ні-чого і нічого підозреного знайти не зду-жали.

Полишено на коридорі військовий пост, а ключника заведено до спражниці і по-ложено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима в стовп і раз-у-раз по-рушував устами, неначе з кимось незри-мим провадив якусь нечупну для люд-ського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, гарячко-вий. Що хвилі Спориш кидався, скрего-тав зубами, бив руками по дошках. Не-давну блідність змінили гарячкові ру-м'янці, голова і все тіло його були мов ув огні.

Дали знати директорові про ключни-кову хворобу. Директор прибіг до спраж-ниці, приступив до безп'ямого ключника і доторкнувсь його рукою, немов хотів збудити. Та в тій хвилі Спориш кинувся що сили на тапчані і з виразом найбіль-шої тривоги, завертаючи кров'ю набіг-лими очима, знов закричав:

— Панпалаха! Панпалаха!

І знов утих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із тюремного шпиталю лікар сконстатував запалення мізгу і велів зараз перенести Спориша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасться йому пацієнта в такім поважнім віці повернути до здоров'я.

В шпиталі Спориш під впливом зим-них компресів за пару хвиль прийшов до

пам'яті і уриваними словами розповів директорові про гарчання, яке чув у казні. Це була остання його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу гарячка та нетяма, і коло півночі Спориш закінчив життя в шпиталі.

Х.

Директор з ніг валився від втоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого півдня робив ревізії по всіх казнях того коридору, в якому ключником був Спориш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів¹⁾ роблених із хліба, карт роблених із бібули, олівців і тим подібних заборонених річей, але нічогосінько такого, що могло-б оправдати підозріння, що хтось із в'язнів міг пилювати штаби або грати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але туп директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жаден в'язень не скаже правди, хоч-би й може ч ув щось таке, бо инакше товариші признають його «капусьом» (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кожному кроці. І справді, всі в'язні клялися й присягалися, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи-ж мала-би це бути омана, вплив роздражненої уяви самого Спориша? Але з оповідання небіжчика директор зрозумів, що коли Спориш у перше почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не надіявся нічого подібного. Можливе було

¹⁾ Шахи—шахмати.

припущення, що Спориш помилився в казні; можна було догадуватися, що почувши про те, що сталося, винуватий в'язень міг подати небезпечний знаряд до іншої казні і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покомом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що найстаранніші оглядини всіх грап і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пилування.

— Там до старого дяска ¹⁾! — воркотів раз по разу директор, спльовуючи з нетерплячки. Та був це старий недовірок: в душі не вірив, а заким успокоїтись на думці, що все те «причудилося» Споришеві, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Осб він і наважився ще раз як найстаранніше перешукати Прокопову казню. Та й цим разом перешукування не довело ні до чого. Директор кляв по чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дозорцям вийти з казні. Він лишився сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти в ночі спав?

— Спав.

— А слухав цо?

— Не чув нічого.

— Неправда! Я вім ²⁾, що ти чув.

Прокіп видивився на директора вибакушиними очима, нарешті всміхаючися дурновато, запишав:

¹⁾ Дяска—чорт.

²⁾ Я вім—я знаю.

— А ви відки знаєте, що я щось чув?

— Відки знаю?—підхопив директор. — Я ті то повім ¹⁾ потіма, а тепер ти мі повіж, цо ти чув?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясів! — крикнув директор, тупнувши ногою. — Слюхай, Прокопа, цо я ті повім. Приїхав ту пвій батіко і питавсе за тебою, муві: «А где мій Прокопа, хочу го взат до дома. Дост ту юж ²⁾ у панів панувалі».

Директор знав, чим налякати Прокопа. За кожним разом, коли батіко приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, цо не було гіршої погрози для нього по-над ту, цо його з тюрми відішлють до дому. І тепер Прокіп поблід і почав дилькоміти на ногах.

— Ні... ні... ні! — булькотав він, — я не хочу додому.

— А повіш, цо ти чув?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а.. не будете бити?

— Бити? А то за цо?—зачудувався директор,—за то, цо ти чув?

— Бо я то сам зробив.

— Цо ти зробив?

— А те.. таке гарне, цо так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскочив.

— Ти то зробів? А ти як то зробів?

— Як? А ось як!

¹⁾ Повім—оповім.

²⁾ Юж—вже.

І Прокіп видобув із свого густого, розчіраного волосся шматок із шпульки гусячого пера, заспромив один кінчик за штабу при дверях, а другий кінчик пару разів порушив пальцем. І справді перо, диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері, видавало гарчання подібне до скреготу пилки при різанню заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І пощо-ж ти то зробив? — питав Прокопа.

— Пощо? — видивився на нього Прокіп. — Ніпощо, так собі.

— А чому-ж ніхто инший не чув се крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Не віш? Тен пан ключник, що вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп. — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І не вважаючи на присутність директора, ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні, приговорюючи:

— А так! А так! Так йому треба! Нехай-би був не відбирав мені того, що моє! А я зате йому заграв, так як грав на нашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене в ночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима і слухав і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!

— Бєстія собача!—буркнув директор,
бачучи ту звірячу радість дурноватого
і зрозумівши весь звязок його слів — Ну,
що з ним уделяш¹⁾? Чи біть го, чи пові-
сіть го? Кеди²⁾ он гльоупи³⁾ як бут⁴⁾!
Нех те гром біє!

І сплюнувши, вийшов із казні.

Львів, у січні 1888 р.

1) Уделяш—зробиш.

2) Кеди—коли.

3) Гльоупи—дурний.

4) Бут—чобіт.

ДО СВІТАА!

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибених, це справдішня «мертва вода». Величезний стовп горішніх верствов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення тут, навіть легенівкою луною, не озиваються. Одинокій рух, який тут можна запримітити, це вічне і ненастанне спадання мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, нераз таки давненько, жили і гуляли там, в горі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могутніх морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадають униз—особливо ті манюсінські форамініфери, діатомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя, — звільна трупи їх продаються крізь щораз гу-

стіші і багатші в кислород та вуглевий квас верстви, розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопійні кульбочки та дрібочки, досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пітьма, тиск спрашений і безконечне кладовище! Коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що це неможливе?, адже-ж і наш думаючий мозок, що-ж він інше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ця мрія-дума!

— Мамо природо! Відкіль-же така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому-б тобі не встановити черги, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сантиментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись!
— воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то пробуйте вирватися самі на верх! Ще-би

я немала роботи та вас підсаджувати!

Ба, потрібуйте самі вирватися!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому-б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і донині щемить, коли спрібуєте перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільності, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу невідомість, на смерть безвісну. Адже-ж і всі ми—чи-ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи-ж кожний крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як написк, як штовхання на наш організм народній?

А кожний з вас, хто, нераз коштом страшенного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи-ж не почує нераз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь цієї або тої щасливої обставини, він був-би може й донині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвідний нікому, не чоловік а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі та тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти—і все надармо? І чи не пройме нас дроз перестрахи, коли пригадаємо життя і кінець таких невідомих нікому, забутих, нераз загнобаних і опльованих

одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що нераз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий случай, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже оптом вибиралися на вольную волю?...

Оптакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік підчас довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, в котрих і самих сверлувало та мулило внапірі, не могли знайти для мене слова потіхи,—пропивно, я бачив, що самі вони нераз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед своєї суполоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним—не про себе, а про других, далеких, і всетаки про горе. Одне з таких оповідань, котре глибше, ніж инше, вразило мене, подаю оце чимачам. Той, що мені оповідав його, був—не говорю про його «фах»—парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по міщанськи, кінчив народню школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало прагнув сили і кошту, щоби видряпатись наверх, вийти в люди—ну, а вийшов... Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештанську практику, трохи що не всю історію кожної казни: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. и. Була це правдива арештанська літопис. Дозорці

вважали його за непосидючого галабурдника і давали це йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що що-небудь діється не так, як повинно, що в чім-небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом¹⁾, що ходив під вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клацати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, адже-ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви це знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільдвахам заказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежить. Адже-ж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз оце два роки. Сидів я тоді в оцій ямі в слідстві. Двох нас тільки в казні було, я і якийсь панисько²⁾, Журковський

¹⁾ Шільдвах—сторожа війська.

²⁾ Панисько—пан, цеб-то інтелігент.

називався. Що за один був і за що сюди попав, цього вже й не пам'яю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візипі, вже ми пороздягалися і спати лягли — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї лихтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, на-пів голу, марну фігурку. Попрутив її наперед і упхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Освде маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці¹⁾, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов-би хтось сікачами м'ясо на спільниці сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „всіх святих“, холод такий, що не дай боже.

— Що ти за один? — питаю закоспелого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало

¹⁾ Пивниця — темний підвал.

хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений «фраєр». Опже встав я і постелив йому на-помацьки ліжко,

— Ну, ну,—кажу — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо... жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казни — не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, наперли добре, обвили простиралом і коцом і поклали наліжко. За якої чверть години, чую — зіпхає, рухається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зі Смерекова.

— То тебе певне шандар привів?

— А як-же. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем, і я мусів. Тільки в корчмі, в Збоїськах, трохи ми пропочили, корчмар горілки мені дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Шперн.

— А то ти Жид?

— А як-же, Жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене

убий, чи був-би я з бесіди пізнав, що ти Жид, так чисто по нашому говориш.

— Що-ж, пане, я зріс на селі межи хлопцями. Я пастухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шіснацять.

— А за що-ж то тебе аж тут до криміналу примістили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав шандар, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш те все завтра судді, а мене те зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а шандар казав, що мене за те повісять — заводив Йосівко.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де-ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене за-пакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосерний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заяць у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені спало, що я міг учора відразу не пізнати в нім Жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена,

хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш Жида. А вчора, коли ми його напирали на потемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна домірковуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, вмився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, та й уже ані щеберне, мов закланий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— І їв ти що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав шандар вестися, війтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати — добрий кавалок хліба і вчорашній компот. Аж запрявся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки слюзи в очах йому спали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постає наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки, нема жидівського. Тихий, послухний, без жадної дрібочки самохвальби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити, — а що в нас у казні за робота! —

любив сидіти в купичку мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершись бородою о коліна, пільки очі йому блищать з темного купика, як цікавої мишки.

— Ну, скажи-ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що шандар за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи впихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і запрявся всім тілом, — довго-би розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смеркові, — почав Йосько — зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка «тапе», а Мошчиху «маме». Гадав я, що вони мої родичі. Але небаром завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм що п'ятниці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод або спека, але гнала з дому наполоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз наполоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, і пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний,

то господині сілськві спали самі пові-
ряти мені гусей, а потім телят, коли
їх діти мусіли йти до школи. За те ді-
ставав я від них хліба, теплої справи, а
нераз у свято й пару крейцарів. Мош-
чиха була дуже скупа, то й рада, що я
дома їсти не просив. Але коли Мошкові
діти дізналися, що я їм хлопські справи,
то прозвали мене префняком і спали зо
мною дровичися, а далі й бокувати від
мене. Зразу мені те не вадило, але не-
бавом почув я ту неприязнь дуже дій-
маво.

Мошко найняв для своїх хлопців бель-
фера¹⁾, щоби їх учити чипати й писати.
Було то в зимі, то й я мав час вільний.
Коли-ж я наблизився до них, щоби й со-
бі вчитися, хлопці спали кричати, тру-
чати мене та щипати, а врешті з плачем
заявили матері, що разом з префняком
учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха
намовила їх до того, бо дуже мене та
відьма ненавиділа, хоч не знаю за що.
То-ж зараз, як тільки діти завели крик,
прибігла і випрушила мене з покою, ка-
жучи, що то не для мене наука, що вони
бідні і не мають відки для жебрака бель-
ферів примати. Заплакав я, але що-ж
діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з
сілськвими дітьми, або придивляюся, як
старші майструють коло возів, саней
чи інших знаряддів. Нераз цілою гурмою
бігали ми до коваля, копрого кузня сто-
яла край села, і там цілими годинами
придивлялися роботі. А що я був най-

1) Бельфер—домашній вчитель в євреїв.

сильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крупити. Який-же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремісло в руках!

З весною знову вертав я наполоку, до гусей і телят, копрі Мошко скуповував у околичних селах, а перепримавши прохи, возив до Львова на продаж. Толока смerekівська обширна, де-не-де поросла корчами, то їй не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ніжик і починаю спругати, довбати, клебезити різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки.

По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці вкупі передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення горобців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом стільки, що міг посправляти собі де-які столярські знаряддя: долітця, сверлики і т. и. Брався я до чимраз більших річей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів-би те зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснацять літ, а в Мошка ані гадки зробити щось зі мною,—вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; бу-

ла навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерти нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську,—говорили мені не раз хлопці,—такий ти моторний хлопець і до ремісла охочий, а що з тебе буде?

— Що-ж має бути,—відповідав я. Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки,—говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді,—міркую,—чого я тут досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоч ремісла доброго навчитися, то я мав-би бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандарі, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся спрашенню тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелю-

хах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З трівогою й дрожжю, скорчений край печі, слухав я нераз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: «папери». «Як не має паперів, зараз його задержати». «Еге, дивлюся, а його папери не в порядку». «Як-би був мав хоч один папір добрий, я був-би його пустив». — Ба що-ж то за папери, — думав я нераз, — що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я знайти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як-же-ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз не першим кроці шандар зловить і поведе бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частіше думав про виїзд від Мошка, тим частіше опі папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я поді дуже нещасливий. Всі люди, юстрих я про те питав, підтверджували, що без паперів ані в дорогу рушити неможна, ані ніхто мене до терміну¹⁾ не прийме. Але відки-ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені

¹⁾ До терміну — на науку ремесла.

запитатися про них Мошка, він-же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як-би то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли-ж я став дороспати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крупився якимсь неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов-би його щось гризло.—А що, міркую собі, як-би так коли, як нема жінки вдома, наперти на нього несподівано, може-би можна від нього хоч що то дізнатися? Оп я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така небагом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в Юрчмі не було нікого, тільки сам Мошко, то-ж приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов-би його оса вкусила.

— Та ти це відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілїм селі.

— Ну, а тобі на цю тих паперів? Адже ти навіть чипати не вмієш!

— Так. А все-таки я хотів-би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські ¹⁾ папери!— крикнув Мошко роздражнений, немов-би я йому не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, пропратив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожипок.

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що?—верескнув Мошко,—ти-би хотів іти? А куди-ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів-би вступити де до терміну, ремісла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капусяна голова, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-жидівські, а по-гоївські.

Став я, мов остовпілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу!—крикнув Мошко, — вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що я їх досі не спалив!

Це останнє слово, мов ніж, вразило моє серце. А що, як-би був Мошко справді спалив мої папери? Адже був-би я самісінський на світі, як лист відірваний від дерева. Ані-би я сам не знав свого роду, ані-би мене ніхто не знав. Не міг-би я рушитися з місця, був-би на віки прикований до Мошкової лави, був-би

¹⁾ Дідівські—жебрацькі.

до смерти невілбником. Дрож мене проймила на цю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою напругою перемиг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми з-заду, а вхід із сіней. Мала тільки одне тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на заспав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й паляри. Пару раз добувалися до цієї комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилятися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого? — озвірівся він на мене.

— Як то чого, адже-ж ти велів мені йти!

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — почекаю й тут. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко випріщив очі і видивився на мене, немов-би мене вперше в життя бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицку, прибиту під самою стелею і дістав відпи скрутіл пожовклих паперів.

— Осб твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягую руку.

— Ну, що-ж ти, дурний, в них поба-
чиш, — відповів Мошко, — і пощо тобі
того? Сиди в мене, коли тобі тут добре,
і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш
бути спокійний. А то, що тобі люди про
мене говорять, бо знаю, що в людей
язики довгі, то ти не вір тому. То все
брехня!

— Що брехня? — питаю.

— Еп, з побою говорити, то однако
горохом о спину кидати, — буркнув
Мошко і майже випрушив мене з комірки,
а потім замкнувши її на ключ і на ко-
лодку, пішов до корчми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковсь-
кий, що уважно слухав його оповідання,
всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде,
а ось ти розказуєш, як-би із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, що
досі, то не була глупа історія. Але те-
пер прийде дурниця. А що оповідаю гладко,
то не дивуйтеся. В селі навчився я казки
розказувати. Пам'яті маю добру, а як
тілвки раз яку казку вчую, то потім
оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той,
від кого я її чув. Тамтої зими так мене
в селі всі за ті казки полюбили, що ні
одні вечериці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до
всього, — сказав пан.

— Ой, пане, — відповів зіпхаючи Йосько,
— не знаю, що то значить, але мені

бачиться, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось в середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвили спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже-ж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвили отворилися двері нашої казни. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і спав, задумавшись, ходити по казни.

— А мені видитьсь, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що-ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися попрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як пів години. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що-ж, — питаю його, — не з'їв тебе суддя?

— Ї, що, суддя добрий чоловік, — сказав Йосько. — Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тупб'ють до признання, що розпаленим залізом у подошви печуть,

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в подошви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати спрашно про ті сни, спілвки я в них натерпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба-ж тебе шандар бив?—спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивітсья тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну, а про що-ж тебе суддя питав?— промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що-ж?

— Та що-ж-би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав пропокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя в Мошка. Не хотів я довше в нього оспаватися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про папери, то він візьме та й спалить їх. Опож я думав сам їх украсти. Легше мені було діратися до комірки, ніж посторонньому злодієві, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видко, занюхав щось і носив їх завше при собі, або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім спало, щоб

добути свої папери. Тут уже ні про що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зіспругав я фугу в однім стовпі комірки—вона була будована в стовпи,—виважив долопом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Та й спільки.

— Дрібниця—буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму.—Куди тепер іти?—подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану-ж Мошко ошукав мене, показуючи які-будь глупі папери замість моїх! Ану-ж на потемки взяв я який инший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першій ліпшій спозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив ти,—каже.—Іди зараз до в'їта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що-ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до в'їта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немов-би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. В'їт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осбде! Ну, ходи-ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хапи.

— Як називаєшся? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Нераз чув я це страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у таке-ж попався!

— Але-ж я тупешній, — простогнав я. — Пан війт мене знають.

— Я? тебе? — каже мені війт. — Бре-шеш, любенько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка орендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюди, — сказав далі до мене. — Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене шандар, — і не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, спираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те війт, поки я коріцмався, щоби встати, — я, яко начальник громади, не можу дивитися на таке трактовання арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, по виберіть собі інше місце. В мене того неможна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюшки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зомлів я пару разів під час тої науки. Та й не даремна-ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандарові, що я вкрав йому великі гроші, завипі в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невілбником. Скоро тільки я війшов до корчми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Спали мене наклонювати насамперед биптям, потім добрим способом, а я все тільки одне повідаю:—Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війшові.

Мошко мало не сказився. Зі злоспи велів з мене поздирати чоботи й рубаштя, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там спали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хапи і бачучи там шандаря, упхав я свій звичок до шпари, щоби його в мене не відобрали. Коли Мошко побачив звичок у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричучи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку,—відповів війт,—по так не йде. Ми то все мусимо відспавити до суду. Зробимо туп протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звичок украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечаємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відспавлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов-би квартиру своєї оковити¹⁾ випив. Але ніхто на це не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все спи-

¹⁾ Оковита — горілка.

сано, вийтиха дала мені прохи попоїсти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой пане, як-же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде,—відповів пан Журковський.—Посидиш прохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає вперед, що його чекає.

V.

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значить—гадаю собі. Адже-ж він не мельдувався «марудою».

— Сам не мельдувався,—повідает мені Журковський,—а навіть як-би замельдувався, то-би це йому ні на що не придалося. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його звелів звизитирувати. Адже-ж то спрашенна річ, що тут діється! Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло—не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби міг дочекатися їх skutku¹⁾.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськові:

¹⁾ Skutok—з польськ. наслідок.

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Виприщився Йосько на пана.

— Ну, що-ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару днів будеш читати. А як побачу справді, що не брешеш і пам'яті маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремісла, якого схочеш.

— Йой, пане, — крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючися слюзами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар і він став учити Йоська читати. За два дні жидисько¹⁾ вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як Жид коломийки. Читав-би був, бачу, день і ніч, тільки що ми в ночі світла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у купіку на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи скорчений, починав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все-таки вмів їх завше инакше укладати і на инший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в най-

¹⁾ Слово «Жид», «жидисько» в «Творах» Франка а так само на галицькій Україні не мають ніякого погірдливого значіння. (Подібно: хлопець, хлопчисько).

тяжчій недолі спірає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й за-
кляття і йде в світ здобувати собі долю
та помагати другим. Проймаючими, а за-
разом проспими словами рисував його
терпіння й пригоди, зустрічі з шандарями,
неволю в арендаря, забавно нераз міша-
ючи те, про що казки говорять, з тим,
чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, коприй-
би так гаряче брався до книжки, як
Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь
хотів надолужити те, що занедбав у
кільканацяти літах. Найбільше гризся
тим, що осінні дні такі короткі, а в казні
так скоро зовсім смеркалося. Одне наше
віконце, звернене к заходіві і положене
майже під стелею, скупо тільки світла
пропускало навіть у полудне; о четвертій
годині вже читати годі було. А Йосько
рад-би був день у двоє продовжити. На-
решті врадуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні, там
розвиднюється скоріше і видно довше,
ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи
на руштуванні—кажу йому.—Зрештою
то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені по-
добається!—каже.

— Як-же то зробиш?

— Прив'яжу простирало двома кінцями
до ґрати, в зігнуття покладу звичий у
трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний
і від тоді всі в криміналі так роблять.
Кілька днів Йосько просто любувався

вікном. Вставав о шостій, скоро тільки прохи розвиднілося, робив своє руштування і вип'яливши на нього, сліпав над книжкою, приписуючи чоло до самої граги, аби тільки як найбільше того божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казни, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштування знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казни доглядав.

Та на лихо, штемп випав із іншого боку. Окрім спорожі в коритарі¹⁾ маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходять шельвах—жовнір з карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть зброю вживати. Що правда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах, зішовши зі свого плацу, замелдував вахкомендантові, що з цього, чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що, що іншого припис, а що іншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Неоднє спокійно дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все, інший лагідно впоминав, або просив

¹⁾ Коритар — коридор.

арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїтсья капрала гірше вогню. Такий брав усякий розказ до-слова. Як сказали йому „гостро пильнувати“, то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити останніми словами, замелѣдувати капралові, або навіть ухопити за карабін. На таких «клапачах» арештанти мстилися тим, що за його варті, особливо ввечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так, що бідний рекрут нераз було аж казйтсья, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти що найменше таким-же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розумієтсья, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештанського будинку, і шелѣвах, як гонений звір, біг туди і знову грозив карабіном — очевидно з тим самим скутком.

Такі галаси бували звичайно ввечером, але нераз і в день. Отже лихо хотіло, щоб одного дня від третвої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шелѣваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику“. На різних кінцях арештанського будинку, з різних поверхів з кільканацяти вікон нараз

посипалися крики, визивання, свист і про-разливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав по-під усі вікна, але ніде не міг за-здріти нікого. Доведений до лютості, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відіпхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смер-калося, тож Йосько зробив руштування і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельвах, заздрівши його, при-скочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна!—верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна!—ще голосніше крик-нув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. Адже тобі не ~~за~~важаю. Адже видиш, що читаю. В казні вже не виднося, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо спіріляю!—ревнув шель-вах і заки Йосько вспів злізти зі свого руштування, вже гукнув вистріл карабі-новий.

— Йой!—крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштування на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, при-писнені були до грудей. З під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило?—крик-нули ми оба, кидаючися до Йоська. Але

він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вугілля, страшенно якось відбиваючи від лиця, блілого мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там спорожа військова вибігла на вистріл, а туп ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то туп!—крикнули, бачучи лежачого Йоська.—А що злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і спогнав тихо, все припискаючи книжку обома руками до грудей, немов-би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив?—спитав мене ключник.

— Та... я... тільки до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закровачений буквар.

— Він читав при вікні,—пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс¹⁾ із карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник — каже з коритаря, — де туп сидить Йосько Штерн? Є туп картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінutoю був вільний.

1889 р.

¹⁾ Ординанс—кур'єр.

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ.

I.

Тюремний шпиталь! Кожне з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом, вони—куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ напомлених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвилеву перемену своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність неволі.

Шпиталь у львівськiм карнiм закладi, це невеличке крило просторого будинку, вiддiлене тiсним i темним коридором вiд головного комплексу тюремних келiй. Шпитальнi келiї трохи бiльшi вiд звичайних арештанських, кожна з двома вiкнами. Їх усiх чотирi: для тифусових, шкiрних, хiрургiчних та очних слабостей. Інших хвороб—жартують арештанти—в закладi по припису не смiє бути; коли-ж трафитьсѧ, що хтось захворiє на якусь иншу слабiсть, то його мiстять в однiй iз цих чотирьох келiй вiдповiдно до того, до якої з цих чотирьох груп ближча його хвороба.

Тюремний шпиталь, це лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Це та-ж пюрма з дверима замиканими день і ніч, з заграпованими пісними вікнами, з готими спінами і неминучою «катериною» ¹⁾ в куті. Шпиталем вона називається лише тому, що що-дня рано сюди заходить лікар та оглядає хворих, а в випадку якоїсь наглої, тяжкої хвороби за дві-три години лікар може прийти й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хворих дається окрема, т. зв. шпиталька: хліб житній з пшеничним, рано молоко, причі на тиждень, а для тяжче хворих і що-день, росіл та м'ясо, де-коли вино. Оця шпиталька та супокій у шпитальних келіях та лагідніше поводження шпитальних дозорців з хворими й є головною приманою, що заставляє многих в'язнів тужити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочивок та радісну перемену в своїм нужденнім життю.

Скільки ті понурі спіни чули розпучливих проклять, тихих зітхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки туп промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску єдиної, на чорнім гаку серед стелі завішеної, лампи скільки туп прогомніло важких оповідань, що відслонювали нераз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасти, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжнього чуття

¹⁾ Катерина—параша.

або вибрики дикости та жорстокости, що, мов звір у темнім лісі, ховається в серці не одного чоловіка.

В моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із пих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах, в пору, коли туп засуджували за саме визнавання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я, бігме, не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари.

Подія, про яку говориться далі, сталася при кінці 70-их років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю, — байдуже про його назву. Його оповідання списую з пам'яті — може не так колоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II.

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в неприпомнім стані. Я занедужав на тиф, кілька день раз-по-раз зголошувався до лікаря, але лікар не задавав собі праці навіть поспостригти в мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії і лежав і мучився гарячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушитися. Тоді мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю в Бригідках.

Як довго я там лежав у неприпомнім стані, не знаю. Мов крізь сито прига-

дую собі, що мені страшенно докучало якесь скрипіння, немов-би по при мое ліжко ненастанно їздив деревляний, ніколи не мазаний бойківський віз, або немов-би хто з великою силою тупим сверлом-лопатнем верпів діру в сухій ялиці. Коли я трохи прийшов до себе, я пізнав, що це був дихавичний хрипіт і сухий кашель мого сусіда, якогось хворого, що лежав на ліжку сусіднім зо мною, відділенім від мого лише вузьким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горлиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болить. Крізь зажмурені очі чую ледве помітне світло єдиної лампи, що висить на стіні насеред казні. Недалеко мене хрипить ледве дишучи мій сусід. А втім із купа, десь, як мені здається, з далекої далечини чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озивається мій сусід і на довгу хвилю заходиться страшним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе.

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годиться самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам старому! Не нині, то завтра. А мені трицять і два роки. Жити-би хотілося. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотири роки... Га, то по вашому нічого? Ну, вічність, то ще-б наплювати. Але ті чотири роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці, та на цегляних ребрах спати,—тут, діду, чоловік вовком завис. Хоч-би й який, а подумає собі: раз мати родила, ліпше раз умерти, ніж отак каратися.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давніше не таке терпіли!

Дід знову закашлявся. По хвилі, відхлипавшись додав:

— Ади, мене дванацять літ у слідстві мучили. Очей збавили, і ще на двацять літ засудили. Не треба й твоеї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку, борони мене боже. Що завинив, те буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираюся терпіти, — мовив якимсь м'якше далекий голос. — Тільки ті чотири роки і ті цегляні ребра... І знаєте, що в ночі на тих цеглах таке сниться... таке сниться... Ой, діду! Авам чи снилися коли ваші Жида, що ви їх вирізали?

— Старі ні, лиш малі Жиденята та одна Жидівка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса.. і все ніби йде до церкви хреститися... і всміхається і моргає на мене.. За інших мене карають люди, а за неї ще бог каратиме...

Друге ясне вражіння. Холодна, суха рука шолопає в мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзання вполусні, мов повзання якоїсь обридливої живопини, рапавки або гусільниці. Моє тіло спрепенулося і я відкриваю очі. І бачу: надо мною похилене старече лице — жовте, поморщене як сушене яблуко, до половини обросло довгою, білою як молоко бородою. Та проте нема в тім лиці нічого того, що чинить старечі лиця гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, посинілі губи страшні, та ще страшніші очі — зовсім білі, мертві.

Я ще раз спрепенувся при виді цього лица, освіченого наполовину жовтавим промінням лампи.

— Живий — буркнув дід, поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якась ледве чутне спогнання.

— Спите, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього, не змигаючи. Далі з великим зусиллям ледве чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь премптючи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між життям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайте. Дасть бог, подужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Що правда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дідове кашляння видавалось мені то сонні раз повторюваними вистрілами з карабіна пуп-же над моїми вухами, то журчанням та хрупостінням жорен уставлених коло моєї голови, то скрипом дуплавої верби серед осіннього вітру. Так само й інші звуки, що десь колись чути було в нашій келії, приймали для мого хворого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягалось і я почав видимо набирати сили. Тільки лице діда Гарасима лишилося для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморщкі, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована ¹⁾ темножовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіння, що з під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лиця з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим ротом, ротом казкового людо-

¹⁾ Сфалдований — поморщений (фалди—складки, зморщкі).

жерця, я не міг ніяк привикнути. Борше ¹⁾ вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який іноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин трохи спокою, вмів оповідати багато де-чого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерти. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старче вичерпання сил: його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що «з нього нічого не буде». Кожний сильніший напад кашлю міг закінчитися розривом його звапнілої аорти; кожний хвилюючий сон міг бути його останнім моментом. А проте він жив, мов упертий реп'ях держався того нужденного життя. Іноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами глядів на нього і мені здавалося, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній привозі. Він цікаво вслухувався десь у щось, неспокійно рухався на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наспавляв вухо в мій бік, немов шпівонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоров'я, тим частіше я завважував привожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз — Ви ніби ждете чогось або боїтеся чогось?

— Смерти, паничу. І жду й боюся.

— Ну, смерти всі ми ждемо, та й боїтися її нема що — мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божя воля! — бубонів дід.

¹⁾ Борше — скоріше.

— Ну, а що-ж вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мені? — просіпогнав дід, кашляючи. — Може й гризе, та що робити!

— Може-би ліпше сказати кому? Чей-би¹⁾ полекшало, — мовив я.

— Еп! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV.

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще на чотири роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись настільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тимчасом значно погіршився.

— А що, лиш ми два туп? — важко дишучи, покvapно, ледве чутно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи, побі слава. На силу діждався! Господи, — муркотів дід, зіпхаючи то кашляючи.

— Хіба що? Хіба той вічняк заважав вам?

— А що мені!...

Дід, не договориючи, махнув рукою, а відкашлявшись, додав.

— Не хотілося при ньому... Поганий він... Звір.

— Це ви через те, що він себе хотів зарізати?

¹⁾ Чей-би—може-би.

— Зарізати?—проскрипів якось сердито дід.—Це його не мине! Це нечистий простягає до нього свої лаби. Він його не пустить.

— А за що його засудили?

— То то, бачите! П'ятб душ зарізав. Та й не в тім річ. Не один туп такий, а ще має бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік та й покутує. Але бувають гріхи... Хоч-би оцей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його в ночі не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала проситися. «Все, що хочеш, зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй життя!» А він при трупах батька й матері з нею... знаєте... а потім устав та й угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік бога в серці? І то вважайте, ще хлопцем бувши, дев'ятнадцять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу, вишептавши поквапом, уривано оце оповідання. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчилося з болю. Я гадав, що цим разом уже буде по ньому, але ні, віддихався.

— А що-ж то ще за чотирі роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Це вже туп заробив. Дозорцю заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якісь далекі крики та брязкання ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід, надслухуючи.

Кроки й голоси прогомоніли. До нашої казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане, — мовив він, з прудом підводячись до половини на ліжку і обертаючи до мене своє спрашне лице. — Я-би хотів.. я-би хотів сказати вам щось...

Але шут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжку. Пароксизм був сильний. Видно було, що дід усім зусиллям своєї волі боровся з хворобою, судорожно жмучи в жменях простирало, яким був накритий.

— Успокойтеся, діду, — мовив я. — Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспатися, може вам полегшає, то поді скажете.

— Боюсь... синку... боюсь, що не дочекаю завтрашнього дня.. а хотів-би... ще перед смертю... конче...

Але його зусилля були даремні. Його почало душити і він простягся на ліжку без руху. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчання. По якімось часі воно полегшало, віддих зробився повільніший. Дід очевидно спав.

V.

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягненої з сусіднього ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам... хотів вас...

Він запнявся, немов не знаючи, з якого боку підійти до речі.

— Я знаю, пане... ви за правду шуп... ви проти людської кривди повстаєте... за те вас мучать... Поки ви шуп лежали в непам'яті, то доктор із ключником нераз говорили... А я те слухав та й у мене в серці.. знаєте, так як весною лід тає... легко так, весело... І я пригадав собі.. давно, давно... знаєте, я вже трицять літ кримінали випираю... Дванацять літ у самім слідстві.. по Росії тягали, дідько знає, куди. Вже далі забув, як там виглядає на вольнім світі. А як зачали говорити за вас... як то ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити... то в мене раптом..

Він урвав, закашлявся. Він говорив це все безладно, уривано, раз голосніше, то знов тихіше, немов борючися з невидимою якоюсь силою за кожную жменьку повітря, за кожний хоч трохи свободніший віддих. Для мене цей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятих мінутах дід Гарасим зачав знову.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також... Ну, кожний по своєму... А топа Жидівочка, раз-у-раз мені привижається, так таки виразно: хресту просить. Я вже пару разів з попом говорив, признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку тримало. Не надія на те, що

вийду на волю і сам покористуюся... Я давно спратив ту надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей ? А ви обернете їх на добро для бідних... Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські... то нехай ідуть на підмогу... як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знову дід, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говоріть, говоріть?—озвався я.

— Ви щось кажете?—запитав він.

Я сказав голосніше.

— Здається, не дочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає... Це мабуть смерть моя вже надходить. Слухайте-ж. У мене гроші великі— сорок тисяч—самими дукатами... залізна скринька... безпечно... закопані... Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз не гаючись... не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки... я вже знаю, що ви не пустите марно... і моїй душі буде легше, ніж коли-б десять церковів...

Страшений пароксизм кашлю перервав його мову.

— Де-ж вони сховані?—осмілюся я запитати його. Та він мабуть не чув цього питання, бо знов його холодна рука доторкнулася мого чола.

— Слухаєте?... Зараз за селом... лісок, соснина... кожне вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... один-однісінький... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя ступайте сто кроків на схід, надіблете старий дубовий

пень на серед поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де це? В котрім селі, в яким повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голосніше! — мовив він. У його грудях хрипіло спрашенно. Його рука судорожно вхопила мою руку і почала тягти її до себе. Я звівся з ліжка й наблизився до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом:

— У яким селі?

— Селі? Селі? — повторив він ледве дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, тепер зовсім білі, безкровні уста ще порушувалися, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітхання відралося з його груди, руки скорчилися і пустили мою голову, тіло випружилось, уста відразу посиніли й заціпилися.

Дід Гарасим сконав, не сказавши ані слова більше. Лихварські дукапи десь і досі спочивають у своїй безпечній схованці. Мені мабуть не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в останніх днях його важкого конання. Та проте вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросвітнім горю.

Львів, у вересні 1902.

і над сходами. На сходах віднілися сліди снігу і болота, котрі нанесла „публіка,“ спішача на якусь цікаву розправу¹⁾. Але тепер уже вечеріло, — на сходах і на коритарі не було нікого, крім вартових поліціянців, — та й ті сиділи коло дверей на лавці, не говорячи й слова, тільки кулились і чимраз глибше запихали руки в рукави плащів. Цілий карний суд був немов мертвий. Паморока²⁾ немов видимо нависала згори, від темних склепінь, та надтягала густими стовпами збоку, з довгого і темного проходу, що провадив до кримінальних³⁾ будинків. Тільки крізь вікно над сходами видно було «світ», — правда, зовсім не широкий, бо доразу закритий білою сніговою метелицею.

В „клітці“ під сходами на маленькій, старій лавчині сиділо троє люда. На самім переді, т. є. найближче коритаря, сидів старий, сивобородий Жид в циліндрі і в теплім, хоч доста вже проношенім „Цуберго-ці“⁴⁾. Він довгий час крутився на місці, нушторився і воркотів, заки зміг усісти бодай що-то⁵⁾ вигідно на не вигідній зроду лавчині; відтак замовк на хвилю, а його голова схилилася на груди, немов у забавки, з котрої винято пружину. Побіч нього в легенькім сурдутику, попротіранім на ліктях і попоренім на швах, у споднях⁶⁾ ще більше літних і в діравім

1) Розправа—судова справа.

2) Паморока—супінки.

3) Кримінальний тюремний.

4) Пальто.

5) Що-то—прошки.

6) Сподні—з польськ. штани

кашкеті кулився молодий, здоровий і рум'яний чоловік, досишб хороший налице і з дивно хитрим, прохи немилим виразом очей. Конець його носа синів чим раз більше від морозу, — мускули лиця корчилися, — видно, що неборака сильно за-тискав зуби, щоб ними «лярум¹⁾ не дзвонити». Скріплі, посинілі руки він також за-пихав то в рукави, то за пазуху, — але видно, не багато там надибав тепла, бо що хвилі випягав їх наверх і суко-тав²⁾ ними що сили, щоби бодай прохи їх обі-гріти. Третій найнещасливіший обива-тель клітки, то був невеличкий, шісна-цятилітній хлопчина, коменарчик³⁾ з ре-місла, що видно було по його коменарсб-кім уборі. З його лиця, зачорненого са-жою, годі було вичитати який небудь ви-раз, — його великі, блискучі очі були вохкі від сліз, котрі витискав мороз, — зуби час від часу голосно дзеонили, а губи шевелилися, мов при молитві. Він сидів, скулений, змерзлий, спривожений, забив-шись в сам кут клітки віддалік від своїх товаришів. Його руки, сховані за пазуху тісного коменарсбкого убрання дрожали, ноги дилбкотіли, немов у них було своє осібне життя й осібна воля, — але малий коменарчик видимо мало зважав на спудінб, дрож, сумерк, по його голові бро-дили інші гадки, спрашні, непевні, нев-порядковані, тривожні...

— Господи, ченб-же я ще не так страшно завинив! — шептав він, — ченб

1) Лярум — на аларм, тривогу.

2) Суко-тати — терти.

3) Коменарчик — трубочист.

я ще коли вийду звідси! Ой-ой-ой, що то мама скаже, що сестра скаже!..

Думки та споминки перемогли його. Він дивися мов мертвими очима довкола по «клітці», зупиняв свій погляд то на чорній дротом заграпованій скринці, прибитій на стіні, в котрій судді, ідучи до дому, лишали ключі від своїх канцелярій, то на порожніх кошиках, стоячих під лавкою, то на сходах, відки мав прийпи наказ — відвести арештантів до криміналу. Але суддям у теплих канцеляріях, видко, не дуже там поквапно робилося, наказу як не було, так не було.

— Pana z furdygarni przywiedli?¹⁾ — запитав стиха Жид по літньому вбраного молодого чоловіка.

Той замість відповіді притакнув головою.

— A za co pana aresztowali?²⁾

— Ет! — відповів коротко молодий чоловік і ще пильніше запис зуби, щоб не задзеленькоміти ними. Але Жида, котрий, видко, був дуже говіркий, не знеохотила коротка та досадна відповідь товариша.

— А я сам не знаю, за що мене взяли, чого від мене хочуть, бігме не знаю, — заговорив він голосніше.

— Nie wolno, gadac! Milcz i siedz tam jeden z drugim³⁾! — крикнув вартовий з лавки, зачувши бесіду.

1) Чи пана привели з пюрми?

2) А за що пана арештували?

3) Не можна говорити! Мовчи і сиди там один з другим!

— Та я, пане поліціян, нічого, я лиш так...

— *Milcz, zydzie, kiedy cie sieni kt nie pyta*¹⁾ — крикнув вартовий ще гнівніше.

— Ой, йой, йой, який великий пан, до нього не приступай без бука! — прошептав Жид собі під носом, і знов нагло склонив обезсилілу голову на груди.

Молодий коменарчик, бачилось, не чув цієї бесіди — його очі блукали безвиразно і опинилися вкінці на блискучій рукоятці багнету вартового, немов жаючи від холодного заліза огріття й відради. Чим темніше ставало, тим більше напружувався його слух, лов'ячи глухий стук важких кроків по коридарах, свист сніговійниці на дворі, далекий, невиразний звук раптушевого годинника. Але звуків так мало, вони такі одноманітні, що не можуть довго зайняти слуху. Коменарчик кулить ще більше і цокоче голосно зубами. Чуття холоду немов кліщами здавлює його тіло і проганяє всякі мислі, споминки і вражіння. З його груди мимоволі виринається голосне хлипання, — з очей копляються слюзи мов горох і промивають білявий слід на лиці. Оба арештанти і поліцаї озирнулися на хлопчину, котрого за сумерком та чорною одежею мало що видно було з кута.

— Що ти, малий, змерз дуже? — спитав один поліціян, не той, що вперед так гнівно заборонив Жидові бесідувати.

Хлопчина не відповідав нічого, тільки хлипав. Хлипання спрясало ним цілим

1) Мовчи, Жиде, коли тебе ніхто про це не питає.

якось судорожно і робило йому пільгу, як усякий рух підчас холоду.

— Ош також пани!—сказав один поліціян до другого якимось гірким тоном,—ані їм у голові, що туп хлопець мерзне.. А велика річ підписати наказ!

— А, ще чим будуть журитися, та хлопцем, — відповів другий. Най псяюха намерзнеться бодай, най знає, що то краспи!

Ці слова вразили малого коменарчика мов скрегіт ножем по склі. »Най знає, що то краспи“,—ці слова завертілися йому в голові мов гострий сверлик і відживили всю його тривогу, весь неспокій. Він насилу давив у собі хлипання, щоб не зверпати на себе уваги поліціяна та не почути ще раз таких прикрих слів. Вони глибоко скімили ¹⁾ його в серце, — а прецінь він мусив признатися сам собі, що вони доразу правдиві! Ах, що-би то він дав за те, як-би вони не були правдиві, як-би міг спокійно слухати того слова „краспи“, котре аж нині, відколи його зловлено на гарячій учинку, перший раз так різко прорвалося до його слуху! Нині він аж почув усю тяжкість вини, всю гризоту, весь неспокій, усю тривогу, яку чує чоловік, що летить у пропасть, а не бачить ні її дна, ні жадного рятунку.

— Ордонанц ²⁾!—роздався нараз різкий крик на коритарі першого поверху. Один з поліціянів схопився і побіг горі сходами.

— Ну, прецінь раз нагадалися підписати!—сказав другий поліціян.—Ну, ну,

¹⁾ Скімили—вразили.

²⁾ Ордонанц—служачий.

ципть, небоже,—обернувся він до купця „клітки“,—вже туп не будеш сидіти, а там швидко обігрієшся.

Ордонанц вернувся з аркушем паперу в руках і грізно крикнув арештантам, щоб ішли поперед нього. Вони повстали, і замороженими, сціпними ногами ставили непевні кроки по коритарі, куди їх справив вартовий. Кроки їх глухо спугнули і бачилося, що ці дрожачі люди ступають у пащу підземного світа, відки нема вже надії виходу. Вони йшли до тюрми. Справедливо, чи несправедливо,—по своїй вині, чи по чужій,—хто його знає! Це викаже слідство судове, а поки викаже—до тюрми! Чи винний, чи невинний,—скоро раз по волі поліції або прокураторії попав у „клітку“,—вже йому тюрми не минути.

Перейшовши коритар, арештанти увійшли в вузенький, кривий хідничок—з одного боку мур будинку, з другого два сяжні високий, мурований паркан. Вітер не завівав сюди,—сніг супокійно лепів з гори, іграючи в воздуху, мов тисячі мотилів, та наліплювався на лиця і на одежу арештантів. Пройшовши вузький хідник, вони опинилися перед фірткою, котру, на голос їх спорожа, отворив з другого боку такий-же спорож,—і арештанти увійшли на обширне кримінальське подвір'я. За густою сніговоїницею і вітром, б'ючим просто в очі, вони не могли розглянути подвір'я і, скулившись, йшли повільно далі, аж увійшли через тісні двері до сіней тюрми.

— Tedy, tedy, do pana kerkermajstra ¹⁾! — крикнув поліціян, одкриваючи перед арештантами двері до канцелярії того неограниченого і рідко доступного владільця тюремного. Арештанти, скулені і дряжачі, увійшли.

Пан керкермайстер Куфа був чоловік високого росту, колишній „гранапир“ ²⁾. Його широкі плечі і величезні, жилаві руки свідчили про його велику силу, — лице подовгасте і прохи набрескле, низьке чоло, обведене зверху густим, просто спирчачим, немов щетинистим волоссям, чорним мов смола, і вираз невеличких, час від часу дивно блискаючих очей, — все те казало догадуватися, що в голові того чоловіка мало розуму і освіти, а за те багато примх, тиранської самоволі і непросвітньої, глибоко врослої ненависти до всього, що не кориться, не підлягає, „не знає субординації“. Це була дика, упряма наптура, хоч примім, розуміється, як усякий диکار, лехко податлива на облесні слова та зручні, хитрі підходи. На тих він не вмів зрозумітися і для того нераз лучалося, що котрий-небудь арештант піддобрився д'ньому, зисбкав ³⁾ його ласку і відтак

¹⁾ Сюди, сюди, до pana керкермайстра (начальника тюрми).

²⁾ Гранапир — гренадер.

³⁾ Зисбкати — здобути.

використував її для себе,—що діялося
нераз на користь, а нераз і на лихо про-
чих арештантів.

Коли арештанти увійшли, пан керкер-
майстер сидів на кріслі коло свого стола
і кутив люльку, дивлячися притім неру-
хомо в вікно, крізь котре видно було
серед сніговійниці арештантів у сірих,
суконних куртках, що повертали зі
„світової“¹⁾ роботи. Ордонанц, котрий
привів арештантів, уклонився здалека
пану керкермайстрові і, підходячи на
пальцях ід столові, положив на нім папір.
Куфа сидів недвижно довгу хвилю, немов
нічого й не бачив, між тим коли секре-
тар пана керкермайстра, що писав при
другім столі близько дверей, уважно
вдивлювався своїми сірими очками в но-
вих арештантів.

— Jak sie pan nazywasz?²⁾ —спитав
нараз пан керкермайстер різким, грубим
голосом, виймаючи люльку з рота
і швидко, по вояцьки обертаючися до
арештантів.

— Izrael Kessler, prosze pana,³⁾ —відпо-
вів, кланяючися Жид, котрий стояв
напереді.

— A ty, jak?... Aha, czekaj no, czekaj no
obywatelu, ja ciebie juz gdzies... Ty pierwszy
raz tu?

— Nie, prosze pana kerkermajstra, ja juz
trzeci raz.

¹⁾ „Світова“ робота — робота по за стінами
тюрми, на світі.

²⁾ Як вас звати?

³⁾ Ізраель Кесслер, прошу пана.

— Ach, to ty Wladek Zawadowski, za kradziez, prawda, jak ja cie znam! Cha, cha, cha! ¹⁾).

Пан керкермайстер зареготався таким грімким і здоровим сміхом, що аж вікна задзеленькопіли, а арештантам залящіло в вухах. Завадовський, видимо, рад був тій веселости пана керкермайстра, бо знав, що коли той в добрім гуморі, то дасть його до якоїсь доброї казні, де ясно і простірно та й не багато людей. Він стояв випростований, прошки навіть усміхнений, як вояк перед своїм начальником, — бо така військова постава найліпше подобалася пану керкермайстрові. Тільки його промерзлі литки, до котрих крізь широкі діри штанів мороз і сніг мав свободний доступ і котрі не встигли так швидко розігрітися, дилбкотали, мов самі не свої, не слухаючи намагання бідного Владка, котрий силувався удержати їх просто і недвижно.

— A ty, murzynie, skad ²⁾? — спитав керкермайстер, поглядаючи на коменарчика, що скулений стояв у самім куті під дверми. — Czegoz ty tam stoisz, chodz tu! ³⁾.

Останні слова сказані були вже зовсім не весело, радше таким тоном, яким кличеться пса «до ноги».

¹⁾ А ти як? Ага, підожди-но, підожди, громадянине, я тебе вже десь... Ти перший раз тут?

— Ні, прошу пана керкермайстра, я вже третій раз.

— Ах, це ти Владек Завадовський... За крадіж, правда, як я тебе знаю. Ха, ха, ха.

²⁾ — А ти, мурине, звідки?

³⁾ Чого-ж ти там стоїш, йди сюди!

Ордонанц, видячи, що хлопець не рушається, твердою рукою взяв його за плече і безвладного виволік наперед.

— Jak sie pazywasz ¹⁾?—гаркнув до нього Куфа, блиснувши прикро очима і наїживши вуса наперед. — No, cóz ty, niemu, czy co ²⁾?

— Я... я... я... називаюся.. Івась Новітній — відповів коменарчик.

— Івась, Івась!—переглумився пан керкермайстер.—А що ти, Івасю, вкрав, що тебе аж сюди завели?

Хлопчина мовчав. Його посинілі уста судорожно стягалися то знов розширювалися: його великі, лагідні очі недвижно вперті були в грізне лице керкермайстра. Але той видячи, що хлопець не відповідає, обернувся до стола і глянув на папір.

— Ага, Івасю,—гаркнув він, знов обертуючися до арештантів,—хіба я не казав? Щось ти, небоже, потягнув! Будеш сидіти, о, будеш! А тут в нас, Івасю, не марципани з медом, тут, небоже, дубова каша і солом'яна постіль!

Пан керкермайстер знов звільна повеселів. Йому любо було бавитися привогою бідного хлопця, дивитися на його дроз, на судорожні рухи уст і пальців та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажою лица, копрі промили сліози.

— Але який же тебе, Івасуню, чорт пізнає з лица в тім чорнім кожусі? Тут в нас нема такої моди, у нас так не

¹⁾ Як тебе звати.

²⁾ Ну, що-ж ти, німий, чи що?

носятьсѧ! А туп-би тебе, небоже, треба й описати, як ти виглядаєш, як-би ти коли з голубцями вилетів крізь вікно, то щоби тебе кожний пізнав, зловив і назад сюди припровадив! Треба тобі, Івасуню, промити личко, щоби ми побачили, як ти виглядаєш! Kazcie go tam jakiemu złodziejowi wziąć do studni, niech go obmyje¹⁾.

Ці останні слова сказані були до ордонанца, котрий як стій вийшов з канцелярії.

Івась Новітній підчас тої веселої бесіди пана керкермайстра стояв на місці, не кажучи нічого, тільки очима поводив за кожним рухом Куфи, немов причарований. Його лице набрало якогось отуманілого, неприємного виразу, немов холод, тривога, встид і все, що туп бачив і чув, прибило, приглушило на хвилю його чуття. Він, очевидно, не зовсім розумів бесіду керкермайстра, але де-які частки її западали йому в голову, мов гострі клинці, витесані з холодного леду. «Дубова каша і солом'яна постіль»,—що це значить? Він не чував ніколи таких слів, але йому наперед уже лячно було їх скриптого значіння. Правда, — лиха й досі зазнав він чимало,—ох, як чимало,—але все те лихо тепер немов щезло в його молодій пам'яті,—ні, не щезло, провесніло, розсвітилося якимось, стало немов принадне, веселе, тепле, радісне протів того, що досі бачив, і протів того, що мелькало перед його обмертвою уявою

¹⁾ Скажіть там якому злодієві взяти його до криниці, хай його вмиє!

в темній, а зовсім близькій будущині. «Дубова каша»,—що це таке? Чи посправді така справа, чи туп може дубовими палицями б'ють? «Солом'яна поспіль»,—хіба-ж я раз спав на соломі? Але туп це мусить бути щось страшного, коли аж цей лячний пан мене нею пуджає!»—Такі думки шибали по Івасевій голові і він не мав на них ні відповіді ні роз'яснення, ні відради ніякої, окрім одної думки: «Чень-же я туп не згину! Чень-же бог дозволить мені видобутися відси!»

В тій хвилі прийшов ордонанц і не кажучи й слова, взяв Івася міцно за плече і попряг до сіней. Там стояли вже два арештанти в коротких, сірих куртках з грубого сукна і в брудних штанах полотноних. Їх лиця не мали на собі й сліду крови,—були якісь бронзові, немов покостовані зверха і цвітом своїм нагадували найскоріше небілену, припорошену і пожовклу спину. Вони зарегопалися, побачивши коменарчика, немов малі діти, коли побачать нову, невидану ще ляльку,—а прецінь це були вже не молоді чоловіки!

— Цувакс, цувакс, коменар на цувакс прикнав¹⁾—говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритара почули прочі арештанти.

— Ходи до кухні,—сказав оден з них Новітньому,—там ще є прохи окропу, то так тебе обзолимо, що не то чорна фарба, але й десята шкіра з тебе злізе!

Арештанти знов зарегопалися за тим грубим допепом. Івась тривожними очи-

¹⁾ Арештантське слово: прикна(я)в—прийшов.

ма поглянув на ордонанца, що стояв за ним, але той немов не чув тої бесіди, тільки крикнув:

— Predko, zlodzieju jeden z drugim, predko! ¹⁾.

Івася обхопила думка, що — «ану-ж вони мене направду обзолять», — він хотів щось казати, просити, але не було часу. Арештанти вхопили його під-руки і помчали з ним, мов вовки з ягнятем, що духу до кухні.

Але Івасів страх перед обзоленням був даремний. Арештанти жартували. Вони обмили його зовсім «по людськи» теплою водою і привели назад до сіней, де ждав ордонанц. Тільки-ж Івасеві не спало через те легше. Що це значить: «цувакс»? Що то за назва і чому, за що вони так назвали його? Якою це бесідою говорили вони до себе в кухні? Він слухав, розумів де-яке слово, — а що і о чім говорили, того зовсім не знав. Ануко, як йому прийдесться жити між подібними людьми, котрих бесіди він не буде розуміти... Вони можуть, хто знає, о чім говорити, — можуть змовлятися, щоб його задушити в ночі. бо що то, 'зłodії — їм все одно! А він не буде знати нічого! Холодна дріж пробігла по тілі Івася. Він вічно буде в страсі і прівозі, — він не зможе жити між такими людьми! Господи, — що станеться з ним?... Він з розуму зійде, смерть собі зробить!... Спрівожена думка його не находила границь, не спрічала опори і перла в непроглядну пітьму. Івась

¹⁾ Скоро, злодію один з другим, скоро!

дрожав, мов у лихорадці, і стоячи перед Куфою, не видів ні його, ні других арештантів, ні писаря, що списував його признаки, ні канцелярії, нічого. Йому все лиш снувалися. поперед очі мертві, гідкі лиця злодіїв, оживлені хіба злорадним, диявольським сміхом,—бреніли в вухах їх заказані, незрозумілі слова та страшні, розбишацькі допепи.

Куфа тимчасом розглядав спис арештантів, щоб знати, до копрої казні помістити нових.

— *Ja by posłł do jakiej komizjondni* ¹⁾...— заговорив Жид і не докінчив.

— *Dać ich razem na 27* ²⁾, — закомендував Куфа, — *a temu* ³⁾ (вказав Новітнього) *aresztanckie ubranie, w takim przecz nie można* ⁴⁾.

Івась не чув нічого. Він опямився, аж коли знов узято його за плече і поперто за двері, через сіни і вузьким проходом горі темними сходами.

III.

— Як тут темно, як тут темно! — думав собі Івась, обзираючися по довгім, вузьким коритарі тюремнім. Темнота обхопила його при вході на коритар, і йому стало спрашно. Йому знов по голові перемигнула думка, що оце він за-жива йде в домовину, а хотів спарався насилу вмовити в себе, що прецінь вина його ще не така

¹⁾ Я-би просив до якоїсь гарної.

²⁾ Дати їх разом до 27.

³⁾ А цьому.

⁴⁾ Арештанське убрання, в такому-ж не можна!

велика, що він відсидить своє і вийде, буде свободний, буде знов міг вільно ходити по світі, по вулиці, копру крізь сніговійницю ледве видно було з вікна коритара, буде рухатися, куди і як сам схоче, не чуючи на кожному поступі над собою биспрого ока поліціяна,—то прецінь неясне, тупе чуття безнадійности не покидало його —ворушилося, мов схована гадюка, на дні його серця і все немов шептало йому:

— Ніколи! Ніколи! Ніколи! Вже не побачиш свободи, не будеш гуляти по вулиці, не почувешся вільним від зеркатого ¹⁾ ока вартового! Світ пропав для тебе! Живий у могилу! Живий у могилу!

— За що-ж, — ворушилося питання в Івасевій голові. Хіба я так страшно завинив? Хіба нема більших злодіїв, розбійників, а й ті сидять, відсиджують і виходять? За що-ж мені пропадати?

Безнадійні голоси стихали в Івасевій душі, йому спавало легше, він поглядав спокійнішим оком здовж коритаря, немов хотів запам'ятати собі як найдокладніше його вигляд. Та ніщо там було й пам'ятати. Голі, сірі стіни і склеплена повала ²⁾—все те тонуло в тіні і немов здавлювало око. По обох боках коритаря дверці, дверці, дверці,—чорні, то зовсім покриті грубою залізною бляхою, то лишень навхрест переперезані грубими шпабами; у дверцях малі віконця на кілька квадратних цілів завбільшки, забиті бляхою, продіраною

¹⁾ Зеркатий—добачливий, строгий.

²⁾ Повала—стеля.

мов дуже рідке решето, та й ще до того позапирані залізними дверцями. — а з боку кожних дверець огромна, залізна ко-лодка, — ось що бачив Івась, розглядаючи коритар, — а більше нічого. З-за дверець не видно й піни, не чути й голосу, немов там пусто або мертво, мов у гробах, — а прецінь самі мури пожовклі та холодні, бачилось, виразно розповідали Іваскові, скільки то горя, сліз і сердешної муки вони ховають за собою, скільки то люд-ського життя вони погребли, скільки дорогих сил пожерли і виссали, скільки надії розбили, скільки втіхи отруїли роз-пукою, скільки чесних людей поробили злодіями! Та що з того, що мури ясно говорять? Їх мову може зрозуміти тільки той, у кого серце чисте і думка невин-на, — але її не могли порозуміти ні ті по-ліціянти, що сміючись походжали по ко-ритарі та покрикали голосно, коли в коп-рій казні арештаннти силувалися пруди-ком отворити віконце в дверях казні, — ані той ключник, що побренькуючи клю-чами надійшов ід арештантам і зараз-же взявся перешукувати та перетрясати їх кишені, капелюхи, чоботи, убрання, — все до сорочки, до голого тіла. За чим він шукав? За всім! Арештантові не вільно нічого мати з собою «зо світа», — передовсім не вільно мати ножа, пюпю-ну, сірника, олівця, паперу, грошей, — ну, сказано, ніякого подріб'я, котре на світі чоловік носить при собі і котрого ціни належної навіть не знає. Довго трівала ревізія. Пан ключник Панило був дуже гострий чоловік, котрому військова су-

бордінація в'їлася в тіло і кости. Кожного арештанта він уважав за свого особистого ворога, котрий вічно старається скривати перед ним якісь тайни, небезпечні замисли, і котрого проте треба пантрувати, як ока в голові,— а особливо треба добре обшукати, щоб не вніс із собою до казні нічого «недозволеного». Арештантів з «нижчих верстов», — селян, ремісників, злодіїв він трактував як псів,— командував ними, лютився, кляв, а часом і бив, для «вищих» був понурий і маломовний, бо вони любили супротивлятися, доказувати якісь «свої права», а навіть, скоро що-небудь, ішли жалуватися до керкермайстра; як мали у керкермайстра гроші, то нераз навіть виходила їх правда, а ключник діставав «носа». Це були для нього найприкріші хвили, після котрих нераз кілька днів Панило був зовсім «дикий»,— сварив, кричав, гримав дверми, бив злодіїв і проклинав всіх і вся, на чім світ стоїть. Дістатися на перший поверх, під Панила, злодії вважали великою карою, великим лихом для себе. Це добре знав і Завадовський, котрий аж поблід, коли почув, що керкермайстер назначив їм казню 27.

— Ов, хай тебе дідьча мати пірве, — гадав він собі, йдучи горі сходами на поверх,— тепер аж прийдесться креперувати¹⁾. — Він, сидячи перед тим, раз дуже був посварився з Панилом, а коли той пустився його бити, він, як їв обід, так кинув на нього мискою з фасолею і по-

¹⁾ Креперувати — бідувати.

калічив ключника до крови. Правда, що за це набрався й бійки, і в казенці¹⁾ сидів і заліза носив два тижні,—але він знав, що Панило не швидко забуває такі річи, і тремтів на саму гадку про те, що це буде.

Обшукавши Кеслера і Новітнього і не найшовши в них нічого, Панило звернувся до стоячого в куті Завадовського. Він нині був і так не в гуморі, а дужче лютило його те, що в арештантів нічого не найшов,—бо, звичайно, все найдене в них, окрім добровільного, пропадало т. є. ставало його власністю.

— А, спій-но, ппашку,—крикнув Панило своїм грубим, хрипливим голосом поглянувши зблизька в лице Завадовському,—ти вже бачу, був тут, га?...

— Був, пане татку,—відповів Завадовський, збираючися на відвагу, хоч голос його чутно тремтів.

— Ах, то ти За... Завадовський, так?

— Завадовський, пане татку.

— А, — гаркнув Панило, а очі його заблисли диким, злорадим огнем. — Ми, бачу, знаємося! Ну, ну, вітайте гості! О, тепер чень ліпше погодимося, як там-того разу, га? А, дуже ладно, дуже ладно! Ану, — додав зміненним, грізним, майже диким голосом, — ану, що маєш із собою! Показуй зараз!

— Нічого не... не маю! Прошу шукати! — відповів якось боязко Завадовський.

— Нічого не маєш, ти злодійська палко? Добре, побачимо! Але як що найду, ех, то то буде...

1) Казенка — карцер.

Він не договорив і, закусивши зуби з лютости, шарпнув Завадовського ід собі і почав його обшукувати, торгаючи та штуркаючи на всі боки, як пса. Новітній і Кеслер, і собі тремтячи з мимовільного страху та холоду, дивилися то на страшне, набрескле і мов у медведя обросле лице Панила, на його люті, дикі рухи, то на свого тремтячого та блідого мов спіна товариша, котрий без найменшого опору, без найменшого супротивлення давався шарпати та торгати лютому ключникові. Особливо страшно було Івасеві дивитися на це все. Його переполохана фантазія сейчас шептала йому: «Що то буде далі, коли на першім кроці, на першім поступі в тім залятім світі стільки погані і дикости!» В серці Івася будився при тім глибокий жаль над Завадовським, хоч його зовсім не знав. «За що він так збиткується над ним? Що йому зробив бідний Завадовський, будь він собі й злодій? Чому ключник з нами обходився инакше, а з ним инакше?» Ті і другі подібні питання ворушилися в його молодій недовідченій голові і боліли його, немов-би хто колов його шпильками в мозок. Другий трівожний голос шептав йому знов, що те саме, що з Завадовським тепер, буде швидко діятися і з ним, і з оцим Жидом і діється віддавна з усіми арештантами. Таку думку мимоволі набилював йому сам погляд на лице і очі ключника. Івась не міг собі подумати, як міг-би хтось любити чоловіка з такою медведячою мордою і з тим бугаєвим голосом,

як міг-би хтось бути йому приятелем, говорити з ним щиро і отверто, а навіть усміхатися до нього! Так пересякле не-навистю, злобою, тупим упором і безсердешною, звірячою дикістю видалося йому оце лице, особливо коли своїми маленькими, чорними очима, блискучими мов у вовка, поглядав пильно на лице Завадовського, немов хотів пожерпи його своїм поглядом. «О, щось той Завадовський мусів йому дуже досолити!» — погадав собі по хвилі Івась і дрожаючи зо страху присягався в душі, що буде такий добрий, тихий, потулбий та послушний кожному, як ягнятко, щоби не стягнути на себе нічийого гніву, а особливо гніву цього страшного ключника.

— Гей ти, коменар! — крикнув майже над вухом Івася поліціант і пхнув його в плече. — На тобі мундур, передягайся швидко! Ну, швидко, часу нема!

Івась кинувся дрожачими руками скидати з себе коменарське, тісненське убрання. Хоч воно було й тісне і зовсім замазане сажою, то прецінь йому чогось стало жаль його, немов скидаючи те шмаття, розставався з якимось добрим, щирим приятелем, котрий прівав з ним довгий час в добрій і лихій долі. Але ніколи було довго роздумувати. Його обхопив мороз, коли став у самій сорочці, і він швидко натягнув на себе арештантську бунду, — старий, з грубого, сивого сукна погано і неvigідно вшитий куртак, такого самого сукна і такої самої роботи панталони й шапку.

— Ну, тепер з тебе цілий арештант, нічого тобі не хибує, лиш палкою в лоб! — жартував сміючися поліціант, копирий приніс для Івася арештантський мундур, а тепер, забравши його комінгярське шмаття, побіг назад сходами на долину.

А Панило все ще ревідував та ревідував Завадовського. Він, видно, наперед сказав собі, що у цього «зłodія» мусить «щось» бути і що він мусить оце «щось» найти. Але дармо він обшарив усі кишені, обмацав по-під пахи, по грудях, по-під коліна, — далі обшукав усі шви сурдута і камізельки, обшивку сорочки та штанів, — нічого не міг найти. Він став хвильку задиханий і лютий, — відтак крикнув пінячись:

— Визувайся, зłodію!

Завадовський німий і послушний мов машина зняв діряві, старі черевики, далі скинув і онучки з ніг і став на коритарі зовсім босий. Панило піврав черевики і онучки і почав їм призиратися до світла. Але хоть і як довго призирався, фучав, мацав, поров шви та мняв шкіру в пальцях, то таки найти не міг нічогісінько.

— А, то зłodій, бестія, зручний! — проворкотів він собі під ніс. — На, обувайся та марш до казні, ти скурвий сину! І так я уже через тебе стільки часу спрашив! То дрантя прокляте, хороба-би вас викришила!...

Завадовський знов німо і послушно обувся, після чого всі три арештанти під проводом одного поліціана пішли на другий кінець довженного і тепер уже зовсім темного коритаря, там забрали

для себе сінники, та малі, солом'ю напхані заголовки, звані на арештантській мові «капустраки», і понесли їх перед двері своєї казні. Сюда приніс їм другий арештант три миски, три дерев'яні ложки, три простирала і три сорочки. Це мала бути вся їх посуда, все їх арештантське господарство.

— А справуйтеся мені туп пихо, як миші в норі, пам'ятайте!—говорив ключник, відмикаючи з луском величезну чорну колодку, що висіла з боку коло вузбких, бляхою вкритих дверей, над котрими була прибіта ледве видна табличка з замазаним, білим написом 27. — А як буде мені крики виробляти, або як котрий з панів дозорців—він показав при тім на двох поліянтів, що стояли з ним—пожалується де в чім на вас, ех, то буде шнур в роботі! Пам'ятайте собі! А мисок мені не бити! А туп дивіться, сінники і капустраки маєте нові! Як мені буде одна нитка виторочена, то нещастя ваше! Пам'ятайте! Ну, марш до казні!

Арештанти забрали своє господарство і ввійшли до казні, немов до темної студні¹⁾. Важко дзоркнули за ними двері, страшно злупотіла колодка, котрою ключник замикав казню, загримали ступні поліціянтів, чимраз то віддаляючись горі коридаром—і все стихло, все змовкло, зазамертвіло. І в казні було тихо, темно, страшно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті засуджені на голодну смерть, котрих іно

1) Студня—криниця.

що вкинено до глибокого, підземного
лбоху. В ухах їх ще дрожали тони дзор-
кання заржавілого заліза, скрип ключа,
лопіт колодки, дрожали всі ті тони, що
означали для них неволю, розлуку з цілим
світом, а серця бились голосно, прі-
вожно, немов шептали якусь вість про
нове горе.

IV.

Завадовський перший прийшов до себе.
Він прецінь був уже старий арештант
і знав, як тут поводитися в новім світі.

— Га, злодій Панило, коспи-би йому
покришило!—крикнув він люто, обернув-
шись до дверей, але майже в тій самій
хвилі зареготався.—Ха, ха, ха! Отпо
шукав старий чіп, а фігу найшов! О, по-
годи, пріснеш ти, заки ти в мене що
надиблеш! Не бійся, не такий я дурень,
як ти мудрець.

Оця думка видимо відживила Владка
Завадовського. Він вхопив лехко мов
перо свій величезний і тяжкий сінник
і кинув його на тапчан, що стояв під
стіною, відтак покидав на сінник без
ладу простирало, сорочку, капустак
і коц, миску і ложку поставив у кут на
примурок залізної печі, а потім без ніякої
просьби поміг Новітньому положити
його сінник на тапчані, між тим коли
Кеслер мучився, двигавши свій сінник
до гори.

— Чуєте, ви добрий чоловіче, допоміть
мені!—сказав він до Владка. Той прихо-
пився і одним махом сінник Кеслера ле-
жав на своїм місці.

— Ну, ти, коменаре, чого стоїш? Миски поскладай собі он там на примуток, простирало, коц, сорочку, все це візьми на ліжко! — порядкував Владко, коприй від першого разу немов обібрався бути «цімеркомендантом» ¹⁾ у казні. — А ви також, — сказав він до Кеслера, — зробіть якийсь порядок, хай тут миски не лежать насеред хати, бо ще хто розтолочить!

В казні було вже майже зовсім темно, особливо при першій вході бачилося арештантам, що не побачуть в ній нічого, окрім одного віконця над своїми головами. Віконце це було не більше як півтора квадратової стопи ²⁾ за обширне, заграповане грубезними залізними шпабами, переплеченими навхрест і на доброго півтора сяжня віддалене від підлоги казні. Воно виходило на подвір'я, до копрото припирали сліпі мури містових камениць і арештанти не могли з долу бачити крізь нього нічогісінько, окрім тих мурів і маленького крайчика неба по за ними. Але тепер вони не бачили зовсім нічого задля густої сніжниці. — віконце в їх очах було лишень великою сірою плямою, дрібочку світлішою від нутра самої казні.

— А, то злодій Куфа, пріс-би! — проговорив Владко, поглянувши безнадійним оком на те високе віконце, — не мав мене де захапати, та тут до тої ями! То пся

1) Цімеркомендант — дословно: кімнатний комендант, камерний староста.

2) Стопа — менше аршина.

кров одна, ні виглянути, ні годину на ратуші побачити, нічого, лиш той мур та й мур, мов старої баби хіхлянка!

— Ге, ге, ге!—всміхнувся Кеслер на той солоний Владків допел.—Ні, знати, тут, бацю¹⁾, і в день так само нічого не видати, як тепер! Як тут висидіти в такій ямі!

Івась тимчасом скулився з холоду і прівоги і сів собі на свій сінник у кут, завинувшись коцом. В казні не топлено, бо до тепер вона кілька день стояла пуста. Івась сидючи в кутику, напружував свої очі скільки міг, щоби розглянути вигляд казні. Але крім білих стін, склепленої луковато повали і чорної, залізної печі з примурком у противнім куті не міг добачити нічого. Його вдарив тільки немило сильний смід людських екскрементів, але він не знав, відки той смід походить.

— Ов, чи не відотканий тут кібель²⁾!—похопився й Владко,—що за такий смід проклятий! Він почав мацати по кінець Кеслерового тапчана, де правдоподібно мусів стояти кібель (иншого місця вільного не було).—Та бо й дійсно, що розтворений. А тріс-би ти, злодію якийсь! А дивіть, виходила відти беспія якась та й отворила кібель! А пахло-би тобі так з рота, як з того кібля!

Івасеві прикро робилося, коли слухав таких проклять і різних гидких слів, котрі за кожним поступом сипалися

¹⁾ Бацю—братчику.

²⁾ Кібель—„параша“.

з Владкового рота. Правда—такі прокляття і слова не були для нього новою,—у свого майстра мав він час їх досить наслухатися,—але що-ж, коли ніколи не міг до них привикнути. Все вони разили його, кололи його слух, наповнювали якимсь зогидженням.

-- Це мусить бути дуже зопсущий чоловік, коли так клене і такими словами говорить,—подумав він собі наївно.—А як я тут з ним побуду довго, то може... може і я такий самий стану!..—В його серці щось болізно заскіміло, згадка про матір, про сестру, котрих він так дуже любив, прошибла його великим жалем! Ох, вони поміли-би, як-би знали, з якими людьми приходиться йому жити—яких слів приходиться йому слухати,—та й за яку вину!... Що з ним сталося! Яка погана сила підвела його на погане діло, на крадіж! Що скаже його мама, коли про те дізнається? А дізнається певно, сумніву нема. Майстер ще нині сам їй це скаже. Ох, на що він дожив того! Хай-би вже сам терпів і мучився в тій поганій, смердячій ямі,—на що-ж мусить і його мати і його сестриця терпіти через нього!... Івся дуже мучили подібні думки. Гризота, мов хвилі підчас бурі, то опадала і немов щезала десь у безвісті, то знов, ще з більшою силою ніж уперед, бурхала, заливала його серце. Вона враз із усіми поганими та страшними вражіннями нинішнього дня так ослабила його, що він, скулившись в своїм кутику, сидів недвижно, мов дерев'яний, і тільки очима поводив по казні дивля-

чися не без страху і зачудування на те, що робив Владко і Кеслер.

— Та що, не знати, чи дадуть нам тут що нині їсти,—питав Кеслер.—Я такий голоден, так вимерзся, що страх! Бодай на них усіх зайшло капурес¹⁾, що вони нас так довго держали в тій поганій клітці!

— О,—сказав насмішливо Владко,—та-же ще нам нині прийдуть два книдлі! Буде що їсти.

— Два книдлі? Які книдлі?—спитав поквапно Кеслер.—На нас три, ах, тільки два книдлі?

— Тільки два, ха, ха, ха!—реготався Владко.—Ну, але великі, не бійтеся!

— Ну, що таке, які книдлі?—скрикнув уже гнівно Кеслер, котрий побачив, що Владко сміється з нього.

— Дві колодки на ніч дістанемо до дверей, то наші книдлі!

Кеслер остив відразу. Цей звичайний арештантський жарт, бачиться, ткнув його неприємно, немов дотик леду. Він замовк, а по хвилі знеохоченим тоном сказав:

— Ну, може-би розбиратися²⁾ та йти спати?

— Та таки й так найліпше,—сказав Владко, ходячи швидко здовж казні,—що-ж будете робити? Тут бодай це добре, що чоловік має час виспатися. Спи в ночі, спи в день, раз-у-раз, скільки тобі хочеться.

1) Капурес—по єврейськи: кінець, погібіль.

2) Розбиратися—роздягатися.

— Ой, бодай вони так могли їсти, як я можу спати!—зітхнув Кеслер і почав розбиратися, воркотячи під ніс свою незрозумілу, вечірню молитву.

А Владко тимчасом ходив і ходив по казні,—все від вікна до дверей і від дверей до вікна. Він ходив зразу швидко, мов жовнір на шільдваху ¹⁾ підчас пугого морозу,—але коли Кеслер розібрався, ліг на тапчан і цілий, з головою, накрився коцом, то Владків хід спавав чимраз повільніший,—він не ходив уже просто, але в боки, сюди й туди по казні, стукав черевиками о дошки, і чогось надслухував, немов ловив і розрізняв тон, який під його обцасами видавали дошки підлоги. Це трівало добру хвилю. Владко перетрібувавши всі дошки і не надібавши, видимо, в їх стуках нічого цікавого для себе, почав знов ходити просто і швидко, розмахуючи звільна руками.

—Ти спиш, коменар!—спитав він нараз, обертаючися до Івася, але Івась не відповідав відразу.

—Що, спиш, чи тільки так дрімаєш?—повторив Владко голосніше, приступаючи до його тапчана.—Встань, розберися, постели собі добре, і лягай, бо так не вільно тут спати!

—Та я не сплю,—відповів Івась.—Я тільки так сів, щоби трохи обігрітися, та й от і здрімався.

—Ну, ну, розбирайся, та лягай спати!—сказав Владко.

Івась розібрався, змовив молитву і ліг на свою тверду постіль, але хоч і як

¹⁾ На шільдваху—на сторожі, на посту.

було йому холодно, не накривався з головою. Його дуже зацікавив Владків хід,— хотів бачити, що Владко буде робити далі в казні. Він боятись—не боявся нічого,—так бодай йому здавалося,—але думав, що певно Владко чекає, аж вони поснуть, а тоді začне щось робити в казні,— щось таємничого, незнаного йому, але певно щось важного,—це він догадувався з тої старанности, з якою Владко випрїбовував стук підлоги. Але Івась дармо ждав,—дармо випрїщував очі, як міг найширше, щоби серед густої пітьми, котра тепер залягла в казні, розпізнати ходячого Владка і добачити його рухи. Вибила шоста година. По коритари, досі тихім, роздалися голосні стуки, брязкання ключів, дзоркання відмиканих та замиканих колодок,—це ключник ходив «шлюсувати», т. є. порухувавши арештантів у кожній казні, замикаючи двері на дві колодки (днем вони замкнені тільки на одну).

— Осб і наші книдлі йдуть!—сказав Владко над Кеслеровим тапчаном.—Ану, повставайте, як прийде рахувати, бо розкричиться.

На той розказ і на стук коло дверей їх казні схопився Івась з постелі на рівні ноги, але Кеслер,—раз що старий, а в тім лінивий,—не вставав, тільки підвів трохи голову і наставив наперед свою сивляву, кругло підстрижену бороду. Двері казні отворилися, мlave світло лихтарні, мов тонкі, чепірхаті тики¹⁾ з зо-

¹⁾ Тика—птичка, довгий патики.

лопа, впало на казню і освітило її купи. Ключник Панило підняв лихтарню високо до гори і повів очима довкола по казні.

— Раз, два, — сказав він, рахуючи арештантів, — а третій де?

— Тут, тут, пані татку! — скрикнув Кеслер, підводячи голову ще вище, але все таки не встаючи з ліжка.

— Тут, тут — передразнив Панило. А ти, парху оден, що? Ліпший від тих? Чому не встанеш? Я там маю йти за тобою до купа? Га?..

Голос ключника ставав чимраз грізніший. Кеслер, видимо, напудився його, і мов не був на постелі, так злетів з неї на рівні ноги і став, увесь дрожачий, перед ключником.

— Пам'ятайте собі раз на завше — сказав Панило навчаючим, хоп'я усе ще грізним голосом. — Як прийду рахувати в вечір, маєте антріп¹⁾ зробити і всі мені тут стояти рядом, розумієте! Пся ваша мат' була!...

І з тим словом, котре може в мові ключника значило «добраніч: — він обернувся, вийшов з казні і принявся, гримаючи та лупотячи колодками, замикати двері на дві колодці.

— Овва, який мені великий пан? Йому роби антріп, як якому цісарові! Овва! — прошептав Кеслер, але так потихо, що не то Панило, але навіть Завадовський коло дверей не міг чути тих слів. Від-

¹⁾ Антріп — з німецько-військового жаргону: вийти наперед і стати в ряд.

так Кеслер ляг назад на своє місце, зіпхнув раз-другий, обернувся до стіни, але швидко обернувся назад лицем до казні, стрібувавши, що стіна дуже холодна, прошептав крізь зуби: а *giach' daan taftn aran*¹⁾!—і заснув.

V.

На рапуші вже вибила одинацята година. Темно, глухо, мертво в казні, на коритарі, на дворі,—всюди. Бачитьсся, цілий Львів спить, мов зарізаний. Кеслер і Владко давно вже поснули і дихають тепер голосно, мірно, мов повільне тикання двох годинників. Тільки Івась не може заснути. Він змучений, втомлений, слабкий, мов збитий,—але сон якось його не бересться. Він лежить недвижно, з запуленими очима, що́ швидше задрімати, але задрімати не може. Крізь запулені повіки доходить, бачитьсся йому, мертва темнота арешту і холодною рукою обхапує його очі, здавлює їх і втирає глибше в голову. Івасеві страх прикро чути себе єдиною, не спячою людиною серед того мертвого світа, немов на дні гробу. Він старається ловити слухом всякі далекі тони: дзвонення на рапуші, биття годинників на вежах,—то знов заглиблюється в споминках, нагадує всі хороші і щасливі хвили свого життя, немов шукаючи в споминках відради та спокою,—немов хочючи ogrітися тепер їх теплом, просвітліти їх ясным, погідним блеском,

¹⁾ А чорт-би побрав твого батька.

віддихнути їх тихим щастям. Але що-ж, — споминок таких мало, дуже мало надбається в пам'яті Івася, — ба, що ще гірше, — вони, мов заляті царі, скуті ланцями із своїми невілбниками, тягнуть за собою довгими рядами і всі гіркі, прикрі, болісні згадки, котрі поволи заповняють всю казню знайомими лицями, то любо всміхненими, то гнівними, то жалібними, то розпустно-веселими.

Івась Новітній, хоть родився у Львові, не був однако тим, що називається «містова дитина». Змалу слабовитий і нервовий, він не міг ніколи привикнути до того шуму і грюкоту, котрий, мов залятий вихор, раз-у-раз ревів по вулицях, а коли затих наверху, то Івасеві бачилось, що стугонить під землею. І хоть доля нераз, як усіх дітей бідних ремісників, виганяла його з тісної хапи на вулицю, між галасливих, розпустних хлопаків-уличників, він також не міг статися подібним до них, не міг ніколи привикнути до їх гидких бесід, до їх грубости і непосидючости, до їх криків та бігання. При тім він був найслабший і найнесміліший з них усіх і немало натерпівся від них бійки та всяких збитків. Через те вулиця збридла йому, — і уличницького життя він не знав, хіба з оповідань, котрі також разили його, — і він старався їх як найшвидше забувати.

Батько Івасів, бідний линвар, жив у власнім домику на Замарстинівській улиці, — там і Івась вродився. В рік по нім уродилась дівчина, сестра Івася, котру названо на хресті Маринею. Більше дітей

у старих Новітніх не було. Впрочім із тих не довелось батькові бачити потіхи. Діти обоє були з лиця, волосся, очей, вдачі такі неподібні до родичів, такі ніжні, слабovitі, вразливі, що батько за кожним разом якось морщився, дивлячися на них і особливо видячи гарячу любов матери до них. Він був уже в літах, коли, повдовівши по першій жінці, оженився з молодого, хорошою дівчиною—матір'ю Івася. Вона була бідна, так що замужжя з Новітнім вирядувало її зі страшної пропасти, в котру так легко потрапити бідній дівчині, викиненій без помочі на львівський брук. Але все-ж таки любити Новітнього вона не могла—так бодай міркував сам Новітній,—він був для неї занадто поганий і старий. А ще й ці діти з „панською вдачею“,—рідки це могло бути?... Старий Новітній, хоть відганяв від себе всякі лихі думки і не раз зарікався не припускати собі такого свинства до голови,—жінка, бачилось, любила його, припадала коло нього, розважала,—але це все не помогло нічого. Цілими днями, крутячи линви на дворі, Новітній гризся і мучився сам в собі, то раз дорікаючи собі, то знов викидуючи в думках своїй жінці її невірність.

Така німа боротьба тяглася довгий час, цілі два роки. Новітній послаб і понехав роботу,—до жінки став якийсь напів холодний, а напів неприязний,—від дітей держався здалека, зовсім не як батько, а як чужий чоловік. Але ще й досі ніхто не міг зміркувати, що йому таке сталося. Аж ось трафиліся добрі сусіди,

що почали приходити—потішати Новітнього вечорами,—далі вивели його з хати, на свіжий воздух, на прохід, проходом звичайно доходиться до шинку,—ну, а в шинку, звісно, найліпші ліки. „Розігрітися-б вам, кумочку!“—„Раз другий, та забудете за своє лихо!“—„А що вам, куме, скажіть на совість, що в м долягає?“—„Ет, іди ти, куме, питаєшся кума Новітнього, та ще йому більшого жалю завдаєш! Ніби то в тебе самого очей нема, не видиш!“... Досить того, слово по слову, куми при чарочці як почали потішати Новітнього, як почали розговорювати йому його тугу,—то довели до того, що крем¹⁾ вмовили в нього те, чому він досі сам не хотів вірити.

Новітній був чоловік твердий, хоть надломаний віком і лихом. Він таїв у собі всякий біль,—і рідко-рідко висказував перед другими, що йому долягає. Але при тім він не був глухий на вражіння,—протівно, що раз запало в його серце, те оставалось там довго в повній силі. Замолоду, може бути, був він рухливий, палкий до діла і проворний,—але тепер ці прикмети зовсім у нього зацезли. З німою розпукою слухав він оповідання своїх кумів про невірність його жінки, про її таємні сходи́ни з якимось панком,—але ні сусідам не заборонював про те говорити, ані жінці ніколи ї одним словом не випі́мнув того. Тільки сам послабав, хилився і мізернів що-день дужче. Гризота погнала його до шинку, до коп-

¹⁾ Крем—дійсно.

рого унадився ходити що вечера. Жінка дивилася на те все сумно. — але не могла сперти мужа, — боялася його чогось, відколи почула, що став для неї холодний. Вони обоє гризлися мовчки, чули, що якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, котрої вже нічо не вигатить. І дивно, сумно, важко було дивитися з боку на тих двоє людей, так ніжних і люб'ячих, а так нещасливих, — як вони чахли та сохли одне коло одного, та мучилися догадками про вину другого, не маючи ніякого пвердого переконання і не сміючи, по мя'кості та ніжності своїх характерів випізнати собі все, виговорити свої догадки ясно і отверто. Старий Новітній гадав, що жінка жде його смерти, і старався пити над міру і бути як найірідше коли в хаті. Вона знов думала, що він не любить її, — і пілвки дивувалася, чому він п'є і слабне. Чи вона була винна? Цього не знав допевно ні Новітній, ні його услужливі сусіди, — це могла знати лиш вона одна, — а вона була така спокійна і щаслива дивлячись на своїх дітей, що Новітній часто сумнівався про правду своїх догадок. Ні, вона не могла бути винна! Не могла бути невірною жінкою! Невірні жінки не можуть бути такі супокійні, глядячи на дітей, котрі їм раз-у-раз нагадують їх проступок! Але чому-ж ті діти такі неподібні ні до нього, ні до неї? А відки-ж сусіди з такою певністю говорять про її сходини з якимось панком?... Такі думки мучили нераз старого Новітнього, і не втихали навіть тоді, коли він силу-

вався заляпи їх спіритусом. Думки не
впихали, але мов мурашки літали по
крові, штучно розпаленій,—тільки тіло
нило та пліло, мов у вогні,—в голові му-
тилося, і маєточок, призбираний через
довгі літа праці, щезав, мов сніг весною.
Довжки зразу, а відтак довги ставали
чимраз більші. Жінка або не знала про них,
або дізнавалася аж тоді, коли приходи-
лося стягатися з посліднього, щоби їх
поплатити. Вона плакала, цілувала своїх
дітей,—але мужові не казала нічого.

.

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА

(до збірки «Панталаха і інші оповідання»).

Лиш одне з оповідань, поміщених в оцтовому томику, було надруковане по українськи в книжці «В попі чола», та й те було первісно написане по польськи для петербурського «Краї-у», а потім переведене по нашому в «Зорі» 1884 року. По польськи був написаний первісно й «Панталаха» і надрукований у фельетонах «Kurjera Lwowskiego», а відси 1897 р. передрукований у книжочці «Obrazki galicyjskie». Оба ті польські видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором «Kurjera Lwowskiego» з естетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, цього я не міг зрозуміти. Цей пропуск лишав невиясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у п'юремній казні. Останнє оповідання написане тепер на основі конспекту зробленого ще в 1880 році — може

в иншім тоні й иншім освітленню, ніж-би я був зробив це поді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певне в значній мірі належать уже до історії; це останні сліди старих, до-конституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої «Хлопської комісії» також витвори старого, панщизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не вдаючися в ніяке філософування про їх значіння. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокости тепер уже *tempi passati* ¹⁾, сумна та страшна казка, а не дійсність? Цього я не беруся рішати, та події останніх днів, бунт в'язнів у Бригідках ²⁾ і те що про його причини дійшло до прилюдної відомості, свідчить, що давнє лихо не зовсім іще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над цією реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутина господарює собі по давньому, топчучи людські душі та гасячи останні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільності й людяності було-б піддержати їх та роздути в ясне полум'я.

¹⁾ Час перебутий.

²⁾ Бригідки—тюрма у Львові.

УВАГИ

УВАГИ.

1) Моя спірча з Олексою,—оповідання це майже не відоме. В працях про Франка, крім С. Єфремова, ніхто про нього не згадує, хоч для характеристики Франка має воно чи-мале значіння. Друкувалося воно в першому галицькому соціалістичному виданні «Дзвін» 1878 року, який був продовженням закритого поліцією «Громадського Друга». «Дзвін» виходив недовго, був закритий, а на його місце вийшов «Молот». Оповідання друковане п. зв. драгоманівкою. Підписане одним з численних псевдонімів Франка — Мирон Спорож. Спірча з Олексою відбулася в рідному селі Франка Нагуєвичях. Жінка Олекси через недогляд автора зпочатку називається Олена, а при кінці Катерина. Нами виправлено скрізь на Олена. Передруковується з журналу «Дзвін».

2) На дні,—написане в Коломиї 17—20 червня 1880 р., було надруковане окремою книжкою в „Дріб. Бібліотеці“ під заг. „На дні“. Суспільно-психологічна студія“ 1880 р. В 1886 р було надруковане по польськи в Przegl. Społecz. під заг. „Na dnie“. Studium społeczno-psychologiczne, і окремою відбиткою з нього. Увійшло в збірку „В полі чола“ 1890 і в видання „Віку“ в Києві 1903 р. Передруковується зі збірки „В полі чола“ 1890 р. Історію цього оповідання розказав Франко в своїй автобіографії (див. Франко: Твори т. 1, Додатки).

3) Хлопська комісія,—було написане в 1881 р. по польськи і друкувалося фелеттоном в „Prawda“ без підпису автора 1884 р. Того-ж року було надруковане в львівській „Зорі“ по українськи. Увійшло в збірку „В полі чола“ 1890 р. і в київське видання „Віку“ 1903 р. Передруковується

зі збірки „Панталаха і інші оповідання“ (Львів, 1902 р. Зміст: Передмова, Панталаха, Хлопська комісія, В тюремнім шпиталі).

4) Панталаха,—написане 1888 р., друкувалося по польськи в „Kurjeri Lw.“, а 1897 р. було передруковане в книжочці „Obrazki galicyjskie“. На українській мові, справлене і поширене, появилось в 1902 р. в збірці „Панталаха“, звідки й передруковується.

5) До світла,—написане 1889 р. друкувалося в „Зорі“ 1890 р. під заг. „До світла“, оповідання арештанта. Увійшло в збірку „В полі чола“ 1890 р., звідки передруковується.

6) В тюремнім шпиталі,—написане 1902 р. на основі конспекту, що Франко зробив ще 1880 р. для збірки „Панталаха“; з цієї збірки й передруковується.

7) Івась Новітній—це частина повісти, яка не друкувалася за життя автора. З рукописного архіву Франка в бібліотеці „Наукового Товариства імені Шевченка“ у Львові надрукував її М. Возняк в львівському журналі „Культура“ за січень 1925 р. В листі до Драгоманова після 15 марта 1878 року Франко пише, що 5. III його звільнили з тюрми, і „я хотів-би з матеріалів, зібраних у тюрмі, написати обширнішу картину злодійського життя“... Правдоподібно „Івась Новітній“ і є частина цієї задуманої ширше праці Франка. В листі до Павлика, оповідаючи йому про свої плани, Франко пише, що епілогом до серії бориславських образів буде широка повість „Андрусь Басараб“, в якій буде описано життя в львівських тюрмах. Але «Басараба» не думає Франко писати найближчого року. Дуже можливо, що „Івась Новітній“ і «Андрусь Басараб» одне і те саме, бо про обі ці речі Франко згадує між 1878 р. і 1882 р. В автографі Франка є ще чисте місце на «Переднє слово», як зазначає М. Возняк Автограф писаний на однім боці поневського паперу, очевидно був призначений до друку. Передруковується тут із „Культури“, Львів, січень 1923 р.

8) Передмова,—передруковується зі збірки „Панталаха“ і інші оповідання, Львів 1902 р.

Ів. Лизанівський.

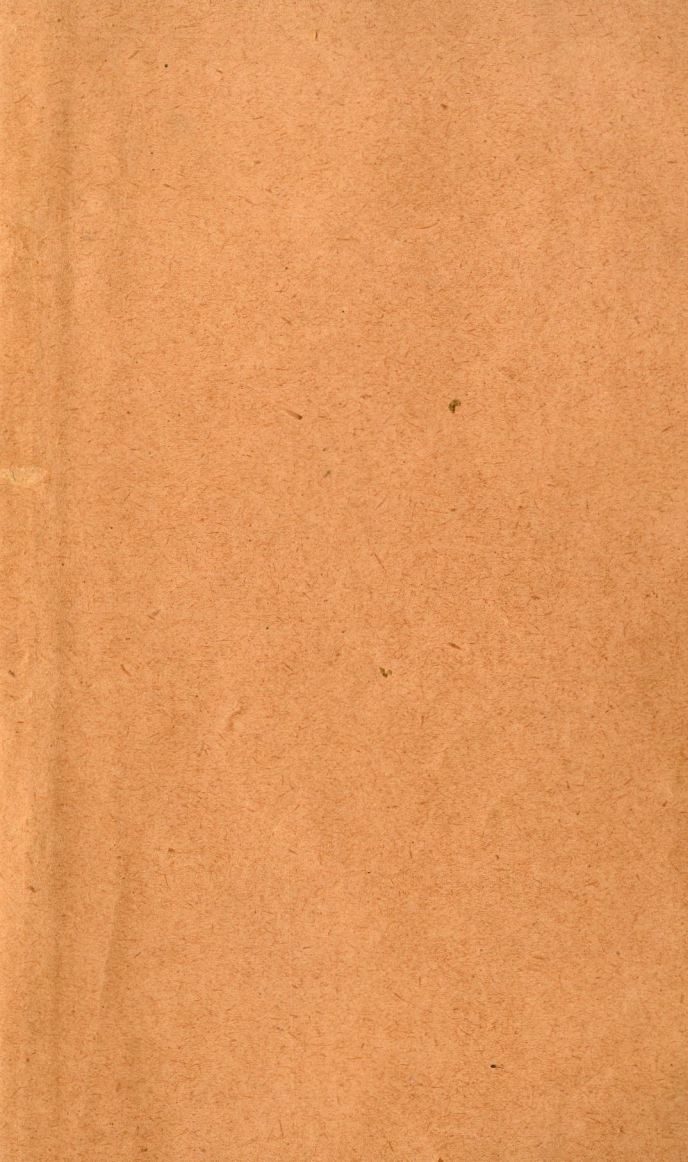
ФУНДАМЕНТАЛЬНА

БІБЛІОТЕКА

Київського інституту

Львівська Філія

бібліотеки АН-УРСР

БИБЛИОТЕКА

23.357/
4

Ф $\frac{\text{I}}{\text{T-281p}}$ ч

64201